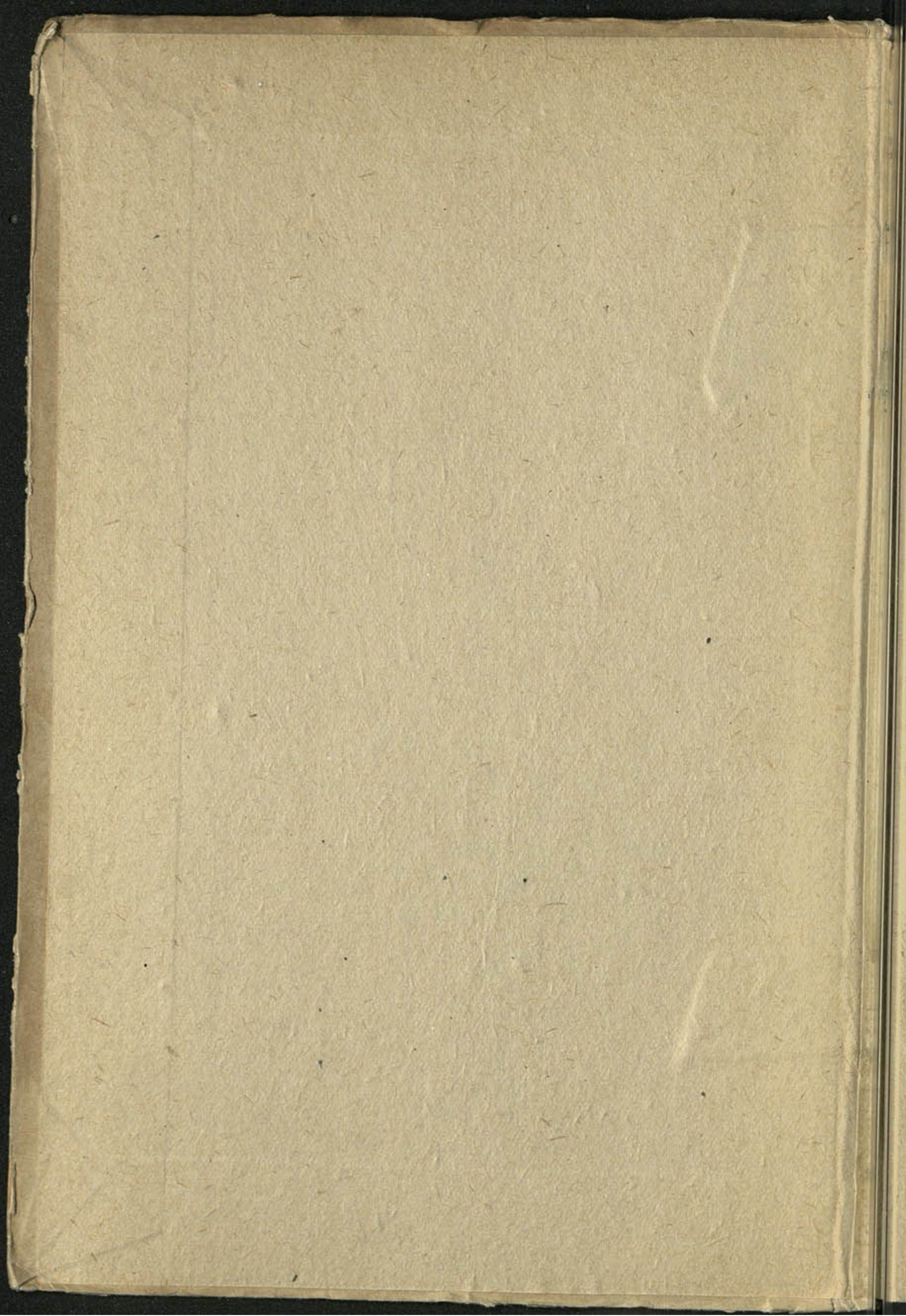

Ба 44701

Ы С
МІКУЛІЧ

Наша
Сонца

Д В Б
Л І М

103 2

5 M-59.

Ба 44701

БАРЫС МІКУЛІЧ

О.А.У.К.Г.Н.Б. Ср. №.
Име. № 321499.

НАША СОНЦА

А П О В Е С Ь Ц Ь

61454
3

8
Ба 44701

Бел. аддзел
1994 г.

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ

ЛіМ

М Е Н С К

Проз. 1939 г.

1932

дiктар Л. Бэндэ
Гэхрэдактар С. Ланiдуе
Здана ў друкарню 14/IV—32 г.
Падпiсана да друку 18/IV—32 г.

Бокладка мастака
У. Станковiча

2009

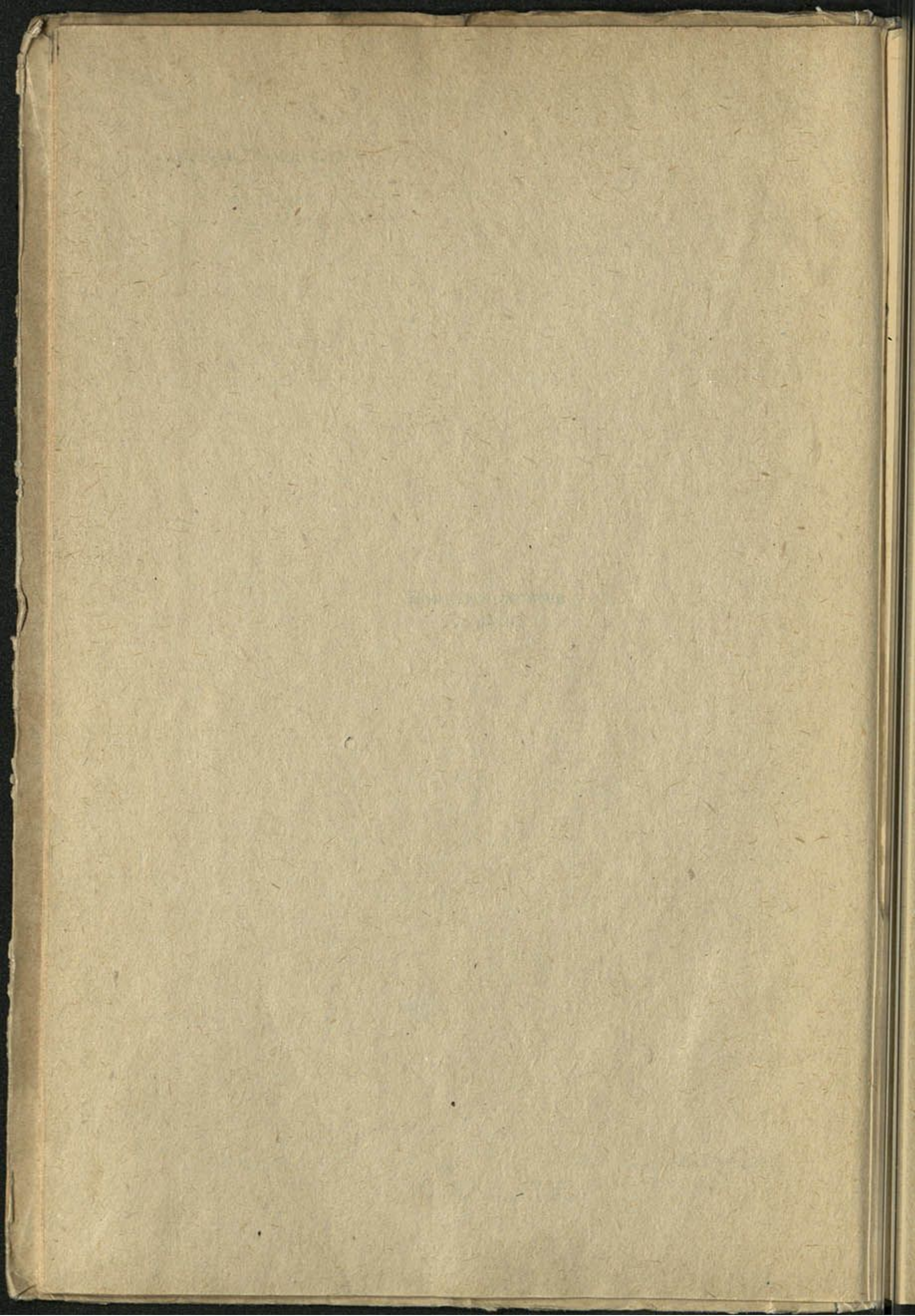
Заказ № 268.

3.000 экз.

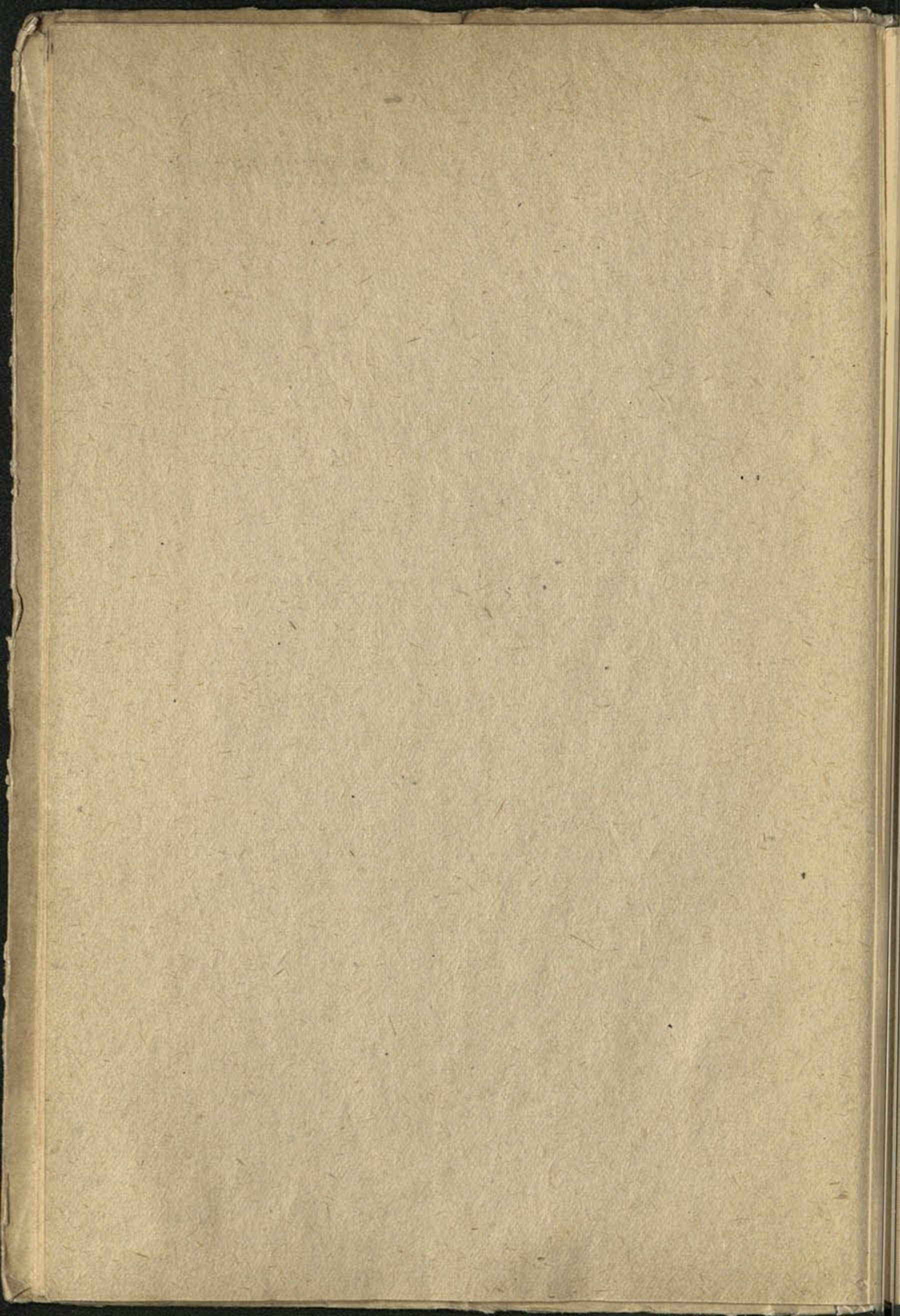
Галоўлiтбел № 2756.

Друкарня iмя Сталiна.

ПЛАТОНУ ГАЛАВАЧУ

І. КІРУНКІ ВЯТРОЇ

Старамодны пакрой хмар—

над палямі, над лугамі, над лясамі над імшарамі,
над сыпучым пяском—(вечер павее—і сьцяной ідзе
пясок, хіліць сухотны лазьняк, прыгінае да зямлі:
і тады здаецца—на пясчаным целе набраклі крывёю
вены-лазьняк), над балацьвяньнем, над густым хмель-
ным чорназемам—

старамодны пакрой хмар нязьменны над зямлёй.

І нязьменнай—як хмары—была зямля: абяваў яе вечер—
то пяшчотны, на крыльлі; пачвары ў раптоўных выкрун-
тасах кірункаў; то—ён павяваў з Поўначы—нёс гэты вечер
град, сьнег, дрэвы плацілі даніну—фэўдал-вечер!—(гэта па
восенях); то ляскаваў земныя прастсыры неадольнай гарачынёй
(сухмень валацужыў па палетках)—ня стрымаеш нічым яго—
гэты вечер!

І нязьменнай—як хмары—была зямля: у капальнях
Вясны—і яна можа быць прамыслоўцам!—шмат дыямэнтаў,
а куды больш малахітаў (непадроблены малахіт мае колер
цыбулі ў сьмятане):—прыгожваліся дрэвы ў малахіты,
а Вясна-прамыслоўца ўсё адно бяднела (час ішоў, мінула
вясна, а за ёю і лета праходзіла).

І нязьменнай—як хмары—была зямля: на ёй не зьмяня-
ліся вятры, кірункі вятроў—калі-б частымі былі зьмены,
тым, чый хлеб мэтэаролёгія, ня было-б чым займацца, у на-
вуку ня верылі-б іхную; на ёй не зьмяняліся вёсны—мала-
хіты цвілі, адцвіталі, каб зноў—з новай вясной—рась-
цвітаць:—у сусьвеце цячэньне рэчаў няспынна.

І нязьменнай—ж хмары—была тая восень: вецер ішоў з-за ракі, гнаў страмніну пяску і на пясчаным целе набракалі крывёю вены-лазьняк; гэты лазьняк хіліўся, а пясок ішоў сьцяной, грабянямі асядаў на беразе ракі, шумеў, сыпячыся ў раку,—грабяні зьнікалі, каб праз колькі часу зноў зьявіцца, зноў шумець, сыпячыся ў раку.

Кірунак вятроў быў нязьменным усе гэтыя дні—ён гнаў пясок у раку, вецер пералётаў праз пlynкасьць рачную і—нэрвова церабіў афішы на парканах гораду, біўся акеніцамі, атрасаў з каштанаў лісьце ў гарадзкім садзе, атакоўваў людзей—пясок калоў вочы, хрумсьцеў на зубах:

Нэрвовы вецер церабіў афішы на парканах, перашкаджаў чытаць гэтыя афішы праходжым, нешматлікім праходжым: адны, прытрымліваючы рукой аркуш, дачытывалі да «Білеты прадаюцца ў канцылярыі...», іншыя, раззлаваныя няўрымсьлівасьцю ветра, не дачытвалі афішы нават і да сярэдзіны, шлі далей—сваёй дарогай.

На афішах было:

ЛЕКЦЫЯ ПРОФЭСАРА І. Д. ШАСТАКОВА
НА ТЭМУ
„ПАДВЕЙ“ І „СУХАВЕЙ“ У СЬВЯТЛЕ
ДАКЛАДНЫХ НАВУК
АДБУДЗЕЦЦА СЁНЬНЯ (24-Х) У ПАМЯШ-
КАНЬНІ ЛЕТНЯГА ТЭАТРУ
ПАЧАТАК РОЎНА А 8 ГАЗІНЕ
БІЛЕТЫ ПРАДАЮЦЦА Ў КАНЦЫЛЯРЫІ
ЭТНОГРАФІЧНАГА МУЗЭЮ І Ў КАСЕ
ТЭАТР АД . . . ДА . . .

А 8 гадзіне вецер пашоў на раку з гораду, адвяхоркам ён зьмяніў кірунак. Заходзіла сонца, расставіўшы ў варотах сваёй місіі варту ў рубінавых панцырах—(сонца заходзіла так, як бывае перад сьцюдзёным, золкім днём. А 8 гадзіне каля Летняга тэатру прыпыніўся рамізьнік. Фаетон нахіліўся на бок ад цяжару чалавека, які вылазіў, крэхчачы і сапучы, з яго. Вецер падхапіў крылы крылаткі—пашарпанай гадамі крылаткі—і тады чалавек успомніў, што пакінуў ў фаетоне кій.

— Дайце мне палку, галубок мой... Яна там... з правага боку...

Чалавек пайшоў дарожкай саду да Летняга тэатру, на войстры канец кійка ўздзелася колькі пажоўклых каштановых лістоў. Ля тэатру стаялі людзі. Чалавек, не заўважаючы іх, прайшоў у тэатр, нешта шамкаючы пасіненымі вуснамі, зьнясілена цягнуўся за ім ягоны спадарожнік—кій—і на войстры яго канец уздзелася колькі пажоўклых каштановых лістоў.

— Профэсар,—ціха сказаў нехта.

— Васковы Бісмарк з паноптыкуму,—азваўся другі.

Тады далі сыгнал. Нешматлікія слухачы расьселіся па сваіх крэслах. Узьнялі заслону. Са сцэны пацягло цьвільлю і сьцюжаю. І сьцюжу адчулі яшчэ больш, бо на стале—на сцэне—стаяла шклянка чаю: віўся над шклянкай трыкутнік—войстрым кутом ўгару—віўся над шклянкай трыкутнік пары.

Профэсар Іларыён Даменікавіч Шастакоў вышаў у чорным фраку—у залі запахла нафталінам. Профэсар дакрануўся рукой да шклянкі, пакрывіўся ад гарачыні, пацёр палец аб палец.

— Наш народ, прыціснуты нацыянальным прыгнечаньнем, спакон веку намагаўся скінуць з сябе кайданы гэтага нацыянальнага прыгнечаньня, якое...

Нехта ля ўваходу спрачаўся з білетэрам, які наважваўся захлопнуць дзьверы, але гэта ніяк не ўдавалася. Чалавек за дзьвярыма моцна навальваўся ўсім сваім тулавам, на дзьверы, тое-ж самае з гэтага боку рабіў білетэр.

— ... народныя казкі і паданьні, сабраныя нашымі этно-

графамі ў розных паветах, сьведчаць якраз аб гэтым-жа. Менавіта цяпер, калі наша нацыя набыла гісторычнае права на самавызначэньне, калі лепшыя сыны нашай нацыі змагаюцца за самавызначэньне... настаў час уважлівага, навуковага вывучэньня народных павер'яў, звычайў для таго, каб і з гэтай недасьледаванай яшчэ крыніцы ўзяць дыяменты для далейшага будаваньня і росквіту нашай роднай, нацыянальнай...

Недзе дзвынкнула шыбіна. Уварваўся на сцэну вецер, затрэсьліся віттавай пляскай палотнішчы. Профэсар перадзёргнуў плячыма, яшчэ ніжэй адвісла губа, ён глытануў ахаладалага чаю.

І раптам:—

— Цссс!.. Што гэта?

— Гудзіць? Вэрнэр?

Прыхлуплены гуд лузаўся ў набракшую чаканьнем і хваляваньнем цішыню. А ўсьлед за гудам, нібы адказваючы на немья запытаньні слухачоў, пачуўся трэск (ён быў, відаць, далёка, бо буфэт у тэатры быў зачынены, дый корак вылятае з бутэлькі з іншым крыху трэскам).

— Страляюць?

Трэск зноў пачуўся. Яшчэ раз. Бліжэй. Гуд сьціх. А трэск рабіўся часьцей. І—апанавала залю цемра: пагасла электрычная жырандоля. Пагасла жырандоля, а людзі стаялі—прыморожаныя—і прыслухоўваліся да трэску, да цемры.

Іларыён Даменікавіч Шастакоў, абмацваючы рукамі кант стала, пайшоў за сцэну. Узьбіўся на груд старое дэкорацыі, балюча выцяў калена аб сьцяну, дзьверы ў прыбіральню рыпнулі танклява, ён нават спужаўся гэтага рыпу. У прыбіральні доўга шукаў таго крэсла, на сьпінку якога павесіў крылатку. Нарэшце знайшоў. Апрунуўся. Трымаючыся за сьцяну—вышаў у залю. Нехта сунуў у самы твар запалку.

— Гэта вы, профэсар?

Профэсар незадаволена адказаў плаксівым тонам:

— Ну, а хто-ж? Я і ёсьць. Пойдземце, грамадзяне. Лекцыю адкладзем на...

Тады ўсе пайшлі да выхаду.

Трэск пераростаў на вуліцы ў звычайныя стрэлы.

У вокнах было сьвятло.

Профэсар прыпыніўся на тротуары, зірнуў на вокны, убачыў незнаёмы махнаты цень на фіранцы—цень хістаўся, крывіў свой вырыс (у пакоі, відаць, палілі сьвячу).

Раней чым пазваніць, профэсар азірнуўся,—азірнуўся і ўбачыў профэсар: з боку рынку плыве хмара—цяжкая і няўхлюдная хмара, а край яе падплываў барвовым полівам:—над рынкам разгойдвалася полымя (гарэў, відаць, рынак). Сюды, у завулак, даносіўся лемант, рып і трэск—момантамі гэта ўсё заціхала і наступала жахлівая, нявыносная цішыня.

Профэсар націснуў званок. Ніхто не азваўся. Ён безразважна шпурнуў кійком дзьверы, яны ціха адрыпелі ў цёмны калідор, здзіўлены профэсар падняўся па ўсходцах.

У дзьвярох сустрэў яго Анатоль.

— Цішэй, татусь, з Лёвам няпрыемная гісторыя,—і ён паківаў выцягнутым угару пальцам, дакрануўся пальцам да вуснаў.

У суседнім пакоі былі людзі. Профэсар прайшоў да дзьвярэй, рукой адгарнуў порт'еру і застыў—здэтанаваны.

На канапе ляжаў Леў з перавязкай галавой—на перавязцы выступіла кроў, кроў была чорнай,—у пакоі чадзіла сьвяча, цьмяным было сьвятло. Так вось—а ў вачох: белы, амаль парцялянавы твар сына і чорная крываваая пляма на павязцы, на гэтай пляме нярухома застыў русявы кудзер—так вось застыў ля дзьвярэй профэсар.

Да яго падыйшла—зусім нячутна, нібы не дакранаючыся падлогі—высокая жанчына (абветралы твар, узьбітыя ўгару валасы) і ціха сказала:

— Добры вечар, профэсар!.. Лёву куды лепш, чым было раней, ён заснуў...

— Чым было раней?..—мэханічна перапытаў профэсар, і тады ўспомніў, што яшчэ ня здзеў крылаткі.

Ён наважыўся выйсьці, павярнуўся і стрэўся позіркам з Анатолям. Той, прытаіўшы дыханьне, пазіраў на бацьку, меўся нешта сказаць, не адважваўся, здавалася.

— Ідзі, Толік, спаць, позна ўжо...—павесіў крылатку на цьвік пад портрэтам Бонапарта.—Ты вячэраў, Толік?

— Вячэраў, татусь...

— Вячэраў? Гм... А вось я яшчэ нічога ня еў, прыдзеца пачакаць на Лёву, ён зноў недзе забавіўся...

— Татусь!..

Профэсар успомніў. Ледзь асьвятлёны сьвечкай з суседняга пакою Бонапарт на партрэце крыва ўсьміхаўся ў профэсараў твар. Тады ён пайшоў зноў у пакой, дзе ляжаў сын, але на гэты раз сказаў першым:

— Лёва сьпіць... А... вы... У чым, між іншым, справа, га?

Высокая жанчына (абветралы твар, узьбітыя ўгару валасы) адказала:

— Ля Паліцэйскага ў яго стрэлілі за крокаў дзесяць. Мы гэта ўсе бачылі. Тры кулі, адна за адной...

— Стралялі вэрнэраўцы?—чамусьці запытаўся профэсар.

Цень—незнаёмы махнаты цень, што быў кагадзе на фіранцы—хіснуўся па сьцяне,—жанчына адмоўна пакачала галавой.

— Стралялі салдаты...

Профэсар зразумеў. Ён цяжкімі, зморанымі крокамі—ад самага тэатру ён ішоў пешкам, рамізьнік некуды зьнік, на т не чакаў на грошы—пайшоў з пакою. У сталоўцы, седзячы на крэсьле, спаў Толік. Профэсар пацалаваў яго ў лоб, прайшоў у габінэт, прыпыніўся ля стала, пазьвягаў сухімі пальцамі, пачаў сьцягваць з сябе фрак—у габінэце запахла нафталінам.

— (Профэсар хварэў на бяссоньне).—

У вакно паўзьлі склізкія вусені золку; яны распаўзаліся па габінэце, залазячы ў самыя сукрытыя шчыліны. Паўзьлі ў вакно склізкія вусені золку, склізкім было няпэўнае сьвятло сьвітаньня.

3

Наступныя дні вецер зноў ішоў з ракі:—разносіў па горадзе навалу пяску, засохлага лісьця, патыхаў вецер лугавіньнем—чарнобыль, чарот, чабор, рута-мята (клясычныя расьліны!), вецер настойліва дбаў ўсё пра адно і тое-ж: восень.

Новую забаву знайшоў сабе вецер на вуліцах гораду: крэмсаў, гайдаў, драпаў, ірваў ён каляровыя палотнішчы штандараў,—іх—штандараў—была безьліч, і, здавалася, што павеўная пэрспэктыва каляруецца, набракае крывёю.

І былі людзі пад каляровымі штандарамі.

Ля рынку—рынак гарэў уначы, і васьць цяпер панорама яго была бязладнай: брук апудраны быў попелам ды вугольлем, мукой ды сольлю—ля рынку, на пляцы, пасярод якога стаяў бронзавы Аляксандр III («Император русский, король польский, князь финляндский и проч., проч., проч.») без галавы, бо яе ў лютым ампутавалі без наркозу і нейкі салдат, узьдзеўшы галаву (пустую) на штых (трофэем пераможцы), дэманстраваў з ёю па вуліцы, аж покуль яна не звалілася ў вулічны бруд; тады гэтую галаву «самодержца» знайшлі галапузыя, гулялі ў лялькі, абвязвалі хусткай, пляюшкавалі—(псыхіка дзеўчынкі спакон веку накіроўваецца людзьмі ў адзін і той-жа бок); дык васьць на пляцы зьбіраўся народ са штандарамі, з шырокімі кавалкамі крамніны, густа ўмяляванымі літарамі (аб гэтых, напэўна, кавалках крамніны крышку раней тужыла бабулька з «Дванаццаці» Блока), голасна гаманілі людзі—сьвяточныя, чыста ды прыгожа прыбраныя.

З боку кашараў плыў на натоўп грузавік. І на ім былі каляровыя штандары, і на ім былі людзі—іх было няшмат, чалавек дзесяць. Твары ў дзесяці былі бледымі, з зялёнымі падцёкамі каля вачэй:—людзі забыліся на сон у гэтыя дні,—бледым, з зялёнымі падцёкамі каля вачэй быў і твар шофэра; людзі на грузавіку выкрыквалі ў натоўп лёзунгі, размахвалі рукамі, а шофэр выціскаў з свае глоткі важкія і з гэтай прычыны—цяжкія, бы пах бэнзынавага перагару, зрыгі псямацьканьня на адрас хлапчукоў, якія можна атакоўвалі грузавік.

Гэта тады паплылі горадам—

імем вялікай! беларускай рады,
імем часовай цэнтральнай беларускай рады,
імем беларускага спаўняючага камітэту
заходняга фронту,

імен беларускай соцыялістычнай грамады,
імен беларускай народнай партыі соцыялістаў

— паплылі горадам словы лістовак (іх уначы прывезьлі таварным, на скрутку быў надпіс: «Осторожно. Воспламеняется»):

«... Браты-беларусы, працоўны народ, сыны зямлі і абаронцы вольнасьцяў Бацькаўшчыны!..»

Плылі гэтыя словы горадам—мутнаю страмнінаю бульварных газэтак—плылі словы, і гэтае адно—Бацькаўшчына—няўхільна пачыналася вялікай літарай «Б».

— Прамоўнічалі людзі з бледымі тварамі, з зялёнымі падцёкамі каля вачэй:

— Вялікая! беларуская рада... верыць у сілу і мудрасьць беларускага народу, у руках каторага вялікая будучыня вольнай Беларусі, воля, зямля і згода.

Прамоўнічалі людзі, а натоўп бязудзельных зявак—шчыльным ланцугом наўкола прамоўцаў—крычаў, маўчаў, аплёдыраваў, і на тварах людзей, на абліччах нацягнута была ды глуха зашпілена на ўсе гузікі проформа ўрачыстасьці.

Прамова канчалася. Чалавек размахваў шапкай. Дзесяткі два людзей па камандзе крычалі—«гуррра!», зноў гэтае адно—Бацькаўшчына—няўхільна пачыналася вялікай літарай «Б».

З боку кашараў плылі на натоўп фаетоны. І на іх ужо былі звычайныя людзі—пульхнашчокія, ружовыя,—гэтыя людзі спалі ўсе ночы звычайным сваім сном. Людзі на гэтых фаетонах былі звычайнымі—у фрачных парах, накрухмаленых камізэльках, з пазлачанымі репсе-пез,—яны ня ладзілі мітынгаў, а толькі памахвалі насоўкамі—белымі (накрухмаленымі), у гарошак, з пасачкамі. Людзі на гэтых фаетонах толькі памахвалі насоўкамі—белымі (накрухмаленымі), у гарошак, з пасачкамі,—людзі крычалі на ўсіх вуліцах адно і тое-ж:

— Няхай жыве вялікая! беларуская рада!

— Віват вольнай бацькаўшчыне!

— Віват!..

Кашары маўчалі.

Вецер зноў ішоў з-за ракі: крэмсаў, гайдаў, драпаў, ірваў
ён каляровыя палотнішчы штандараў,—іх—штандараў—
была безьліч, і, здавалася, што павеўная перспектыва ка-
ляруецца, набракае крывёю.

Гуляў вецер над натоўпам, разносячы акраўкі рэплік:

— — Нагарадзілі вэнь як!..

— — Майстры заліваць...

— — Дармо!

4

Профэсар, трымаючы ў руках тэлеграму, прайшоў у па-
кой сына. Леў павярнуўся ад сьценкі (на сьцяне быў маша-
стовы дыван: сярод жоўтага каменя пустэльні ляжаў леў,
леў лагодна выскаліў зубы), зірнуў на бацькаў твар, позірк
прыпыніўся на тэлеграме (тэлеграма дрыжэла ў руках—дроб-
ненька, дробненька).

— Лёва, ты ня сьпіш?..

Блэкляя ўсьмешка папсавала стэрэотып твару.

— Не, татусь, я думаю... Вы прынеслі нешта цікавае,
вы чагосьці хвалюецца?..

Профэсар падсунуў да ложку высокае крэсла (іх назы-
ваюць—дзедавымі: сядзеш і агорне мудры пакой), сеў на
край яго, адказаў—неяк урачыста і па-маладому:

— Мяне прызываюць службыць бацькаўшчыне, мяне ча-
кае крэсла міністра ў Мінску-Беларускім... Я прышоў пажа-
даць табе скорога выздараўленьня, Лёва...

Хацеў нешта дадаць яшчэ—нейкія дужа важныя словы,
а мо' бацькаўскае бласлаўленьне—хацеў нешта дадаць
яшчэ, але прыпыніўся, пачатак слова абарваўся на галос-
най—галосная дзіка ўзьмятнулася ў паветры.

На Лёвіным твары была ўсьмешка.

Была ўсьмешка на Лёвіным твары—бледая, слабая, але
дужа гіронічная—(а на сьцяне, на машастовым дыване вы-
скальваў зубы, лена выцягваючы сваё тулава, леў).

— Ты, татусь, жартуеш мусіць?

Профэсар пакрывіўся, матануў тэлеграмай: тэлеграма
дрыжэла ў руках дробненька, дробненька. Леў—так проста,
каб не абразіць бацьку—узяў тэлеграму, прачытаў яе і...

васьмяўся ціхенька-ціхенька, але і ў рогаце домінавалі ноткі гіроніі: іх было больш, чым дабрадушнага гумару.

— Дык чым хужэй за цябе Тараймовіч, татусь?

Профэсар—(Тараймовіч, бібліотэкар музэю, быў пэдантычным чыноўнікам, працаваў «ад—да», праз усе гады сваёй службы пранасіў мундзір сіняватага колеру з пазлачанымі гузікамі, і каўнер мундзіра падпіраў Траймовічаў твар)—любіў пацяшацца над бібліотэкарам, моцна, да фізычнага болю ня любіў яго. Вось чаму параўнаньне, ужытае Лёвам, расхістала хронічную нэрвовасьць: профэсар задрыжэў, векі ў момант пачырванелі.

— Леў, гэта дзяржаўная служба, гэта... гонар мне, старому этнографу, старэннаму працаўніку, а ты... Эх, Лёва!—Махнуў профэсар рукой і—дрыжэла ўсё цела—пайшоў да дзьвярэй.

Не абярнуўшыся, трымаючыся за порт'еру, сказаў абыякава, спакойна:

— За Толікам прыгледзіць Эна... А ты... як сам хочаш.

Колькі часу ніяк не маглі супакоіцца складкі порт'еры: бегалі па іх хіжыя цені.

5

У профэсаравай кватэры ўраз нарадзіліся—і так, нарадзіўшыся аднойчы, засталіся надоўга—новыя парадкі.

Парадкі-ж складаюцца: з сьвятла (афарбоўкі яго), гукаў, пахаў і рухаў. Гэта ўсё—сьвятло (афарбоўка яго), гукі, пахі і рухі—зь'явіліся з новай гаспадыняй, намесьніцай профэсара—Энай Карлаўнай. Наўрад ці знайшоў-бы аматар выяўленчага мастацтва—жыванісі—постаць, ці хоць-бы твар, на палотнах большай ці меншай славы майстроў, каб гэтая постаць, ці хоць-бы твар быў падобны на Эну Карлаўну. Яна была апошнім—авохці, трагічным!—романам профэсара. Трагічным таму, што профэсар—цела дразьлела—ня здолеў як след адказаць на гарачае каханьне Эны, яна была абражана нячульлівасьцю мужчыны (—а профэсару было за пяцьдзесят), а ён чырванеў і пакутваў, абліваючыся потам, нібы сарамяжы падлетак.

Так ці інакш, а Эну Карлаўну суседзі—і па-за вугальлі ў твар—называлі профэсаравай прыжывалкай, яна не зьвяр-тала на характарыстыку жаднай увагі, і па начох—тады абуджалася похаць—яе саракагадовае цела аддавалася маладзенькім студэнтам, паштовым чыноўнікам, армейцам (звон шпораў і пушок над верхняй губой).

Эна—аб ёй Корын Міхоэліс сказала-б: небясьпечны ўзрост—ад усяе сілы хапалася за маладосьць, за гады, што праходзілі ў нябыт, а маладосьць—гэта былі: студэнты, паштовыя чыноўнікі, армейцы (звон шпораў і пушок над верхняй губой).

Два дні Эна не ўваходзіла ў пакой, дзе ляжаў Леў. Яна занялася выключна Толікам, і тры разы на дзень гаварыла яму:

— Схадзі, Толя, да Льва Іларыёныча, занясі сьнеданьне (абед, вячэру—гэта мяркуючы ад выпадку).

Два дні Эна не ўваходзіла ў пакой, дзе ляжаў Леў. Але вечарам трэцяга дня ён быў здзіўлены, калі ўбачыў выпудраны яе твар над сабой. Усьмешка—ёй пазайздросьціла-б нават Сакунтала—цнатлівая ўсьмешка ляжала на вуснах.

— Ну, Леў Іларыёныч, вам значна лепш... Я не памылілася?

Леў нават сеў ад цёплага тэмбру голасу Эны. Яна села на ложак, адгарнуўшы крыху прасьціну.

— Толя сьпіць,—сказала яна.

Леў адсунуўся няпрыкметна да сьценкі.

— І што далей, Эна Карлаўна?

Раптам яна пасунулася бліжэй, абхапіла яго рукамі, прыціснулася ўсім целам. Цела—вялікае, наліванае тлустасьцю, але добра, відаць, трэніраванае—калацілася дробнай, наднай дрыготкай: цела было блізка—нахабнае, пульхнае, вялікае, але ўсё-ж—вось гэтае ўсё-ж!—наднае.

— Лёва, ну...

Ён паспрабаваў вызваліцца ад цэпкіх Эніных рук, ад дурманячага водыру яе цела, але жаночае цела моцна навалывалася на яго, калацілася дробнай, наднай дрыготкай.

— Не гані, Лёва, мяне... чуеш?—і ўжо шаптала на вуха ціха-ціхенька спакусныя словы, выказвала жаданьні.

Ён ірвануўся ад усяе сілы, схапіў яе за рукі, хацеў адштырхнуць, але яна апусьцілася ціха на ложак, і тады Леў страціў развагу.

Ноч купалася ў водыры жаночага—вялікага, наліванага тлустасьцю, але добра, відаць, трэніраванага—цела, у непазнанай яшчэ дагэтуль жаночай ласцы. Цела ў Лёвіных руках выгіналася, білася, лена, у салодкай стоме выцягвалася, і Леў быў п'яны спрэс ад непазнанай ім дагэтуль жаночай ласкі.

Раніцай ён ціха прайшоў у пакой, дзе спаў брат. Як рыпнулі дзьверы, прачнуўся Толік, здзіўленыя заспанья вочы ўтаропіў у брата. Леў быў апранутым у палітон, у руках быў маленькі чамайданчык.

— Толік, сьпі, яшчэ рана. Я прышоў, каб разьвітацца з табой...—

Толік—здэтанавана—пазіраў на брата, намацваючы рукой коўдру, якая падгарнулася ўначы пад тулава.

— Я, Толік, вярнуся... Ты ня бойся, з табой будзе Эна Карлаўна... Я вярнуся, Толік...

Браты пацалаваліся. Толік моцна абвіў рукой братнюю шыю, доўга трымаў яе, потым апусьціўся на пасьцель і сказаў:

— Татусь уехаў, ты ўходзіш, аднаго мяне з гэтай немкай пакідаеце...

Леў сьпехам пацалаваў Толіка, які ўваткнуўся тварам у ясік (ружовая насыпка была мокрай), гэтак-жа хутка вышаў з дому, увізе—на вуліцы—прыпыніўся, зірнуў на неба: яно было ў ружовых акраўках аблокаў,—узыходзіла сонца.

6

У Менску адбываўся «беларускі конгрэс».

На яго зьехаліся так званыя прадстаўнікі ад рабочых і сялян: члены беларускіх нацыянальных партый, дэлегаты розных нацыянальных камітэтаў, што былі ў Расіі, а беларускіх працоўных—

працоўных, што стагодзьдзі стагналі пад бярэмам нацыянальнага і соцыяльнага ўціску, што сьпінугнулі на не-

ўрадлівых палетках, што песьні складалі, і пелася ў гэтых песнях пра бяду: бяда спаць ня хоча, чалавек ідзе шукаць долі-волі сярод людзей, прыходзіць, змардаваны і зьнясілены, дахаты, і гэтая бяда ашчэрваецца зноў на яго: «Дзе гуляў, няцнота?»—а беларускіх працоўных замянілі прадстаўнікі... земскіх камітэтаў (—даніна Керанскаму).

Заля, дзе пасядаў конгрэс, купалася ў белых (з чырвоным нэрвам) сьцягох, і гэта было дужа дзіўным: дзьве-ж навальніцы адгрымелі ў былой Расійскай Імпэрыі, дзьве-ж адгрымелі навальніцы гэтай першай вясной расійскай рэволюцыі.

І на адным з паседжаньняў раздаўся голас:

— Я прапаную замяніць белыя сьцягі чырвонымі!

Калі раздаўся ў залі гэты голас, тады адбылося тое, што запісана ў летапісах «бацькаўшчыны». Генэрал Кандратовіч—ён быў у прэзыдыуме конгрэсу—узьяўся з месца, бліснулі генэралавыя вочы бляскам гузікаў генэралавага мундзіру, ён падыйшоў да белага сьцягу і, схіліўшы галаву, пацалаваў гэты кавалак белае крамніны.

Заля захлынулася воплескамі: аплёдыравалі пярэднія шэрагі—гонар! «бацькаўшчына».

Тут быў і профэсар Шастакоў. За пярэднімі шэрагамі аплёдыравала і большасьць дэлегатаў.

— Няхай жыве рада, няхай жыве вольная бацькаўшчына!—крыкнуў профэсар Шастакоў.

Профэсара качалі, і сьмешна цялепаліся ў паветры фалды ягонага фракa.

Праходзілі дні. Абласны выканаўчы камітэт прыслаў у залю паседжаньня конгрэсу сваіх дэлегатаў. Заля шумела. Толькі жменька дэлегатаў—гонар! «бацькаўшчыны»—слухала профэсара Шастакова. Дзьверы расчыніліся з грукатам. Усе павярнуліся, каб паглядзець на прышоўшых, павярнуліся з нейкай захаванай надзеяй, што прышлі дэлегацыі, якія неразумна пакінулі конгрэс (частка дэлегатаў праз меру разумна зьбіла прадстаўніка Віцебскага сялянскага зьезду, што прачытаў дэкларацыю аб адкліканьні віцебскіх дэлегатаў-сялян), павярнуліся і ўбачылі незнаёмых людзей.

Іх было няшмат. Яны былі ўзброенымі. Наперадзе гэтай няпрошанай дэлегацыі ішоў чалавек у пашарпанай дзя-

журцы. Чалавек прайшоў проста на трыбуну—сьціхшая залясачыла за ім—і адказаў на немые запытаньні прысутных:

— Імем абласнога выканаўчага камітэту конгрэс распускаецца. Камітэт прапануе зараз-жа закрыць паседжаньне.

Сказаў чалавек і ледзь-ледзь усьміхнуўся, усьмешку стрымаць было цяжка—мізэрным быў гонар! «бацькаўшчыны».

Профэсар Шастакоў—рукі застылі ў паветры—сказаў ціха:

— Прыдзецца адкласьці паседжаньне на...

Ён ня скончыў, пайшоў з трыбуны, і сьмешна цялепаліся ў паветры фалды ягонага фракка.

Гэтае «на» прагучэла праз пяць год у Бэрліне, каб больш ніколі ня гучэць.

7

Панадворак ляжаў, туга сьціснуты высачэзнымі— у плямах ад частых дажджоў і выпарэньняў памыйніц—сьценамі камяніцы. Сюды—на панадворак—выходзілі так званыя чорныя выходы,—і сапраўды яны былі чорнымі: выходзілі праз гэтыя шматлікія дзьверы пахі кухняў, клэзэтаў, чад і смурод перапрэлых парцянак, непераваранай стравы, нясьціранае і засьціранае бялізны.

Пасярод панадворку быў сонечны чатырохкутнік: над ім ляжала неба—сіняе, дымнае, празрыста дый-матава-белае. Сонечны чатырохкутнік—гэта царства хлапцоў: тут куды мякчэйшая зямля—можна гуляць у ножыка, у арлянку, у каштаны; тут больш сонца—можна сядзець у адных штоніках, «ванны сонечныя» рабіць.

Толік доўга глядзеў з вакна на хлапчукоў, што за аддайдушу рэзаліся ў ножыка. Асабліва добра гуляў чарнявы худы хлапец, сьцізорык лётаў перад ім, нібы цыркач з трапэцыі на трапэцыю. Толік ціха адыйшоў ад вакна, на дыбачках прайшоў у сталовую, знайшоў у шуфлядзе вялікі срэбраны нож. Сонечны прамень наблукаў на гэты срэбраны нож, на сьценцы нарадзіўся вёрткі «зайка». Толік сачыў за тым, як збьягаў сонечны «зайка» сьцяну, столь, стрымгалаў падаў

на падлогу, і праз колькі сэкунд зноў дробненька рагатаў—так здавалася—ён на столі.

«Зайку» злавіць было немагчыма, і гульня неўзабаве абрыдзела. Толіка зноў пацягло да хлапцоў. Ён абыйшоў усе пакоі. Эны Карлаўны ня было. Тады ён борзда зьбег па прыступках і апыніўся на панадворку. У нерашучасьці прыпыніўся ля дзвьярэй, трымаючы ў руках нож. Пучкі сонца разьбягаліся радыюсамі.

— Гэта профэсараў сын,—заўважыў адзін з гульцоў.

— Хадзі да нас.

Толік падыйшоў бліжэй.

— Давай тваім ножыкам згуляем. Будзеш гуляць?

Няўмелымі рукамі Толік зрабіў «вілачкі». Нож бліснуў на сонцы, царапнуў зямлю і лёг на ўсё лязо.

— Двух пальцаў няма,—падставіўшы пад нож пальцы, сказаў чарнявы.—Мая чарга цяпер.

— А на што вы гуляеце?—запытаўся адзін з гульцоў. У яго не хапала пярэдніх чатырох зубоў.

— На што мы гуляем? Ай, праўда, мы-ж ня ўмовіліся.

Толік маўчаў, толькі міргаў вачыма: ён не разумеў, прасьцей ня ведаў, што гуляць трэба нашто-небудзь.

— Я на сьвісток буду гуляць. А ты?

Толік аж пачырванеў.

— Ня ведаю...

Бяззубы тады прапанаваў:

— Гуляйце на ножык.

Чарнявы ўжо вёў партыю, нават ня спытаўшы, ці згодзен Толік гуляць на нож. За «вілкамі» ішлі «каленка», «зубкі», «барада», «галава» і толькі на апошнім ходзе чарнявы прамазаў. Бяззубы скрывіў рот усьмешкай.

— Што-ж ты паддаешся?

— Бывае абмах. Адгуляюся,—сур'ёзна адказаў чарнявы.

Праз колькі часу гульня скончылася: прайграў Толік. Чарнявы бяз лішніх слоў забраў у яго нож, схаваў у кішэню і наважыўся было ісьці. Толік раптам запротэставаў:

— Аддай нож. Эна Карлаўна будзе сварыцца.

Чарнявы засьмяяўся.

— Як гэта аддаць?

— А вось так, аддай і ўсё. Я першы раз гуляю ў ножыка...

— Гэта, брат, не адгаворка. Мала што, але-ж прайграў... Мусіш аддаць ножык,—устаніў сваё аўторытэтнае слова бяззубы.

Толік пачырванеў. У галаве ўжо малявалася тое, як Эна Карлаўна—гэтая «немка»—будзе сварыцца з-за ножыка: дый мала таго, што пасварыцца, чаго добрага і на вуліцу больш ня пусьціць. Вочы падплывалі сьлязьмі.

— Аддай мой ножык.

— Ён мой, я яго выйграў.

— Аддай, кажу,—ледзь ня плачучы паўтарыў Толік.

І тады замест чарговай рэплікі чарнявы даў здаравенную поўху. Толік ледзь устояў на нагах. Чарнявы наступаў.

— Яшчэ адну маеш!

Толік павярнуўся і пайшоў да дзьвярэй свае кватэры. Сьлёзы засьцілалі вочы, нешта саланаватае плыло ў рот,—ён ішоў і ня бачыў дарогі.

Толік тады яшчэ ня ведаў, што парадкі складаюцца: з сьвятла (афарбоўкі яго), гукаў, пахаў і рухаў (няхай сабе нават і поўх).

Толік плакаў, схваўшыся ў парт'ёры, а разам са сьлязьмі ў маленькай істоце нараджалася адчуваньне крыўды, і крыўда гэтая была не на чарнявага, а—чамусьці—на бацьку, на Лёву і—больш за ўсё, мацней за ўсё—на Эну Карлаўну: гэтую «немку».

8

Па краіне веялі вятры.

Старамодны пакрой хмар—

над палямі, над лясамі, над імшарамі, над сыпучым пяском — (вечер павее—і сыяной ідзе пясок, хіліць сухотны лазьняк, прыгінае да зямлі: і тады здаецца—на пячаным целе набраклі крывёю вены-лазьняк), над балацвяньнем, над густым хмельным чорназемам—

старамодны пакрой хмар нязьменны над зямлёй.

І нязьменнай—як хмары—была зямля. на ёй не зьмяняліся вятры, кірункі вятроў,—калі-б частымі былі зьмены, тым, чым хлеб—мэтэаролёгія ня было-б чым займацца, у навуку ня верылі-б іхную; на ёй не зьмяняліся вёсны: малахіты цьвілі, адцьвіталі, каб зноў—з новай вясной расьцьвітаць—у сусьвеце цяжэньне рэчаў няспынна.

Па краіне веялі вятры.

І тады—у тыя гады (дзевятнаццаты і дваццаты) людзі забыліся на навукі, на мэтэаролёгію: вецер веяў у невядомых кірунках, непазнаных яшчэ дагэтуль, і пад гэтым ветрам змяняліся абрысы зямлі (закон аб рацыяналізацыі сусьвету аказаўся нявечным!), старамодны пакрой хмар ня вечным быў—былі новыя хмары—дымавыя заслоны,—нявечнай была і зямля—яна цьвіла—цьвіла, хоць і не малахітамі, а рубінамі, караламі:—рубінамі і караламі ХХ стагодзьдзя: выбухамі, крывёю, агнём з гарматных жоралаў.

Цяжка было зразумець—дый гэтага ў тыя гады (дзевятнаццаты і дваццаты) ніхто і ня важыўся зразумець—цяжка было зразумець, дзе нараджаўся вецер, і, раз нарадзіўшыся, куды трымаў ён кірунак. Адно толькі лёгка было зразумець: усе вятры аднолькавыя—і з поўначы, і з поўдню, і з захаду, і з усходу прыносілі гэтыя вятры адно і тое-ж—выбухі, кроў, агонь з гарматных жоралаў¹⁾.

Вятры нараджаліся раптоўна: каля любога мястэчка, каля любога гораду. І гэтак-жа раптоўна нараджаліся на парканах местачковых і гарадзкіх вуліц плакаты. Крычаў з плакатаў чалавек—стандарт чалавека:

„СТОЙ! ТЫ ЗАПИСАЛСЯ ДОБРОВОЛЬЦЕМ?“

І як вятры—раптоўна ўзьнікаў голад,—і ён (голад) ня меў адмысловых кірункаў. Быў голад і была: сыць. Сыць пачыналася пры пачатках эвакуацый: разьбівалі склады, рассыпалі па бруку (па гразі)—муку і соль,—гэта сыць была зьвярынай, вокамгненнай і—з гэтай прычыны, з гэтых дзвюх прычын—хімернай.

І была яшчэ сыць, сыць другога гатунку, сыць крыві. Набракала зямля крывёю, набракала ропай (—добра расьце трава на ўгноенай чалавечымі целамаі зямля—): зямля стагнала, паварочвала свае няўхлюдзя бакі, стагнала зямля ад крывяной сыці. Усё змянілася на зямлі, засталіся толькі нязьменнымі: вятры, кірункі вятроў; вёсны і малахіты (—праўда, малахіты ператварыліся раптоўна ў рубіны, і гэта не таму, што адраділася алхэмія, а толькі таму, што

¹⁾ Былі людзі, яны разумелі: гэты вецер нарадзіўся на Захадзе, у Эўропе.

пажары надоўга асталяваліся на зямлі—); голад і сыць (—крывяная, сыць зямлі).

На парканах местачковых і гарадзкіх вуліц—тых вуліц, што ствараліся спачатку інстынктыўна, а потым, падпарадкаваўшыся чалавечаму рацыяналізатарскаму розуму, тых вуліц, дзе жылі людзі, і гэтыя людзі жывілі крывёю зямлю,—на парканах раптоўна нараджаліся плакаты. Крычаў з плакатаў чалавек—стандарт чалавека:

„СТОЙ! ТЫ ЗАПИСАЛСЯ ДОБРОВОЛЬЦЕМ?“

І людзі (людзі, а не стандарты) ішлі па вёсках, па сёлах, па населішчах, па мястэчках і гарадох аддаваць свой розум, сваё цела рэволюцыі, ішлі людзі сотнямі, тысячамі, сотнямі тысяч рабіць рэволюцыю, бараніць рэволюцыю, паміраць за рэволюцыю (—праз дзесяцігодзьдзі хай помняць герояў: ім слава!—), перамагаць імем гэтай рэволюцыі, бо людзі-ж гэтыя створаны былі—а сказаць больш выразна: набылі сваё бытаваньне—рэволюцыяй!

Было ім: васемнаццаць, дзевятнаццаць, дваццаць.

Быў ён: камітэт КСМ (райком, павятком, валком).

І была мобілізацыя комсамольцаў:

— На фронт, таварышы!

— Вырваць краіну з кіпцюроў драпежнага белага арла!

І была вайна: за творчую ідэю станаўленьня соцыялістычнага грамадства, і тысячы юнакоў паміралі за права жыць і сьпяваць, за права ствараць тое, што потэнцыянальнай энэргіяй сьпела стагодзьдзямі.

Тысячы юнакоў паміралі, намерлі—праз тысячагодзьдзі хай помняць герояў: гэтымі радкамі пяю ім славу!

9

З цемры голас—і цемра густая, нібы каламазь, і неба цемрашаліць (аматарам вобразаў: ноч—манах францусканец—і доля, і бог, і жыцьцё чорныя ў яго), і ня відаць за крокі тры—такі жаласьлівы, амаль дзіцячы і—гэта зусім нечакана!—па-жаночаму цёплы:

— Эх, таварыш родны мой, не разумею, не разумею гэтага—бог сьведкай... Сядзім тут нямаведама праз чыю

ласку, чакаем. Спаць няможна, курыць няможна, сьпяваць няможна. Вось табе і вайна!

— Так, таварыш, вайна.

Перапынак. А ў ім: рака трызніць (вада ў вірлівых вірох), шуршыць дробнае каменье, сыплецца яно ў ваду, і аер шуршыць; у другой купцы чырвонаармейцаў пануе таксама цішыня, толькі нехта—як і гэты з гэтай купкі—пэўне тужыць аб нечым: ён ціха—зусім, зусім—сьпявае журботную сялянскую песьню,—дый, уласна кажучы, песьні ня чуваць, толькі асобныя словы яе, прапетыя шэптам, але гэтыя словы, прапетыя шэптам, гэтая песьня, недасьпеваная чырвонаармейцам, усё-ж пяецца, аформляецца—бяз слоў, у лушах, як кажуць, усіх чырвонаармейцаў.

— Гахнуць-бы па апошняму разу дый дахаты. Там жыты высьпяваюць, жней трэба шукаць...—(у цішыні чуваць выразна, як уздыхае чалавек, у цішыні гэты уздых—глыбокі (—А ведаеш, як сьпяваюць жанкі ў жніво? Ня ведаеш мусіць, дзе табе ведаць гэта.

„Ой, багат, багат наш пан“...

— Цішэй, таварыш, не забывай...

— Ды я што, я так,—напэўна чалавек махае з дакорам рукой.

... Цішэй, таварыш, не забывай: за вадой у вірлівых вірох, за ракой, на тым беразе—вораг. Цішэй, таварыш, не забывай: вораг не павінен ведаць пра сілы на гэтым беразе—(на гэтым беразе—так павінна быць—толькі алешнік, толькі каменье, толькі цемра). І яшчэ таварыш, не забывай: ты—салдат рэволюцыі—першай у сьвеце пролетарскай,—твая тактыка павінна быць максымальна выразнай, вар'іраванай (мяркуючы ад выпадку), матэматычна дакладнай. І не забывай яшчэ, таварыш: золкам—бой, не апошні бой, іх будзе шмат, таварыш!...

— Хоць-бы дахаты ліст напісаць... Хто ведае, чым гэта ўсё скончыцца...

— Ну, ну!..

— Прычакаеш раніцы, напішаш.

Лагчына, дзе размясьціліся часьці, мяжуючы адным бокам з ракой, другім адагнала лес. За лагчынай, у лесе,

засталася жменька людзей: штабісты—(будзе бой і яны першымі пойдучь—гэта факт). Тут—склерознае сьвятло дарожнага ліхтара, тут—карта: крыжыкі, кружочки, рысачкі, плямы танцуюць уваччу, але — —

На тым беразе, напэўна, таксама тужаць аб жытах, аб маладых жонках, чырвонашчокіх пазнанках. Мо' які-небудзь Стась—малады жаўнер—на грудзі схаваў аркушык паперы, нязграбна замусолены алаўком, нязграбна пачаты:

„Moja kachana Bóg da będzie mi żywy“...

— — але трэба сьціснуць рукамі скроні, сьцяць зубы і вырашаць, вырашаць, вырашаць задачу, якой ня вучылі ў сельскай школе, задачу пераправы, задачу абходу ў тыл, задачу наступленьня. І задачу гэтую вырашыць трэба зараз-жа.

Лес цёмны, і кашлатыя дрэвы ў ім. Сьвятла мала—яно склерознае—дрэвы адыйшлі ў цемру, іх ня відаць, на іх-бы забыліся: толькі шумы дый гуды, што на шпацыр выйшлі па верхавіньні, напамінаюць людзям аб дрэвах, аб лесе, аб тым—што за лесам: лагчына, рака.

— Гэта месца прыкрыта добра, сюды можна перасунуць кулямёты.

— Яно і выгоднае.

— Так, я-ж і кажу

Ледзь чуваць: крокі. Правільней—дэталі чалавечых крокаў: хрумст і шум; галіны рассунуліся чалавечымі рукамі.

— На беразе па-ранейшаму.

Чалавек—у яго даўгая барада (а каб пагаліўся гэты чалавек—дваццаць восем, ня больш, гадоў яму (—адрывае вочы ад карты, узіраецца ў цемрыва, адчувае: стаміліся вочы (цемрыва пайшло агністымі акружынамі).

— Ты, Шастакоў, адпачні.

Але той, што прыйшоў, ужо сеў побач з барадатым, пра-сачыў рух алаўка па карце, адказаў, счакаўшы хвіліну:

— Потым, Сьцяпан, адпачываць будзем.

Трэба сьціснуць рукамі скроні, сьцяць зубы, сачыць за
рукамі алаўка па карце (крыжыкі, кружочки, рысачкі, плямы
танцуюць уваччу).

— Выведчык сказаў, што — —

Трызьніць рака (вада ў вірлівых вірох); недасьпеваная
песьня чырвонаармейцам усё-ж пяецца, аформляецца—бяз
слоў, у душах, як кажуць, усіх чырвонаармейцаў; а недзе—
на родных гонях—высьпяваюць жыты, а яны—жыты—што
тое мора!—эх-бы песьню жніўную грымануць, журботную
сялянскую песьню; у паходах, пераходах даўгіх пяюць
жніўную песьню чырвонаармейцы—лягчэйшымі тады пера-
ходы, паходы робяцца дый цела—струджанае—наліваецца
моцаю. Эх-бы песьню жніўную грымануць, дый так грыма-
нуць, каб гахнула песьня гэтая куляй, шрапнэльлю!..

І цемра густая, нібы каламазь (аматарам вобразаў: ноч—
доля сухотніка), і ў густаце гэтай цемры: людзі. Будзе
раньне і тады грымане песьня жніўная, інструмантаваная на
партытуру куляў, шрапнэлі.

— — што ніжэй па рацэ ёсьць брод, вярсты чатыры
адсюль.

— Цяжка?

— Дарога чыстая—грунт.

— Дай загад, каб Цімашэнка сваіх людзей зараз-жа пе-
ракінуў на брод. Біць трэба з тылу.

— Ёсьць, таварыш камандзір, Цімашэнку сваіх людзей
зараз-жа перакінуць на брод. Біць трэба з тылу.

Ёсьць, камандзір.

10

Вось дакуманты.—

1

Рада Беларускай Народнай Рэспублікі як выбраная прадстаўніца Бела-
рускага Народу зьвяртаецца да Вашай Імпэратарскай Вялікасьці са славамі
глыбачэйшай падзякі за асвабоджэньне Беларусі Нямецкімі вайскамі з цяж-
кага ўціску чужога пануючага зьдзеку і анархіі.

Рада Беларускай Народнай Рэспублікі дэкларавала незалежнасьць
цэльнае і недзялімае Беларусі і просіць Вашую Імпэратарскую Вялікасьць
аб абароне ў яе кіраваньнях дзеля ўмацаваньня гасударственай незалеж-
насьці і недзялімаьці края ў зьвязі з Германскай Імпэрыяй.

Толькі пад абаронай Германскай Імпэрыі бачыць край сваю добрую
долю ў будучыні.

Прэзыдэнт рады: *Іван Серада,*

Прэзыдэнт Сакратарыяту: *Язэп Варонка,*

Сябры Рады: *Раман фон-Скірмунт.*

Антон Овсянік,

Паўлюк Алексюк,

Пятро Крэчэўскі,

Язэп Ліосік.

II

Б. Н. Р.

Вайскова-
Дыплёматычная Місія

РАДЫ Б. Н. Р.

у Латвіі і Эстыі.

17 лютага 20 г.

№ 160

г. Рыга.

Камандзіру асобнага атрада Бела-
рускай Народнай Рэспублікі генэрал-
Маёру Булак-Балаховічу.

У дадатак № 62 ад 15-XI—19 г. гэтым маю
гонар паведаміць Вас, што Старшыня Рады
Міністраў Б. Н. Р. адносінай ад 26-I—20 г.
за № 31 паведамляець, што пратакольным
пастанаўленьнем Рады Міністраў ад 22 сту-
дзенья 1920 года Ваш Атрад прыняты ў склад
войска Б.Н.Р.

Прыміце завярэньне ў вялікай да Вас
пашане,

Шэф Місыі, Палкоўнік *Езавітаў.*

Сакратар *Казячы.*

III

№ 122

6. I. 20 г.

Рыга.

Камандзіру Асобнага Атраду Беларускай
Народнай Рэспублікі ў Эстыі генэрал-Маёру
Булак-Балаховічу.

Павялічэньне Атрада мяне вельмі радуе, але ў зьвязку з тым, што эсты
ўздумалі мірыцца, гэта вельмі таксама дае клопату.

Чуў, што ў Вас некаторыя сынкі ўшлі да палякаў, але гэта нічога,
няхай уходзе ўсё ненадзежнае, няхай астаюцца толькі свае, беларусы.

Справа ня ўліку, а ў дабраце. Няхай будзе сто добрых, чым дзесяць
тысяч плахіх.

На ваш атрад пакладаю вялікія надзеі.

Пачынайце патроху налажываць добрыя адносіны з латышамі: можа
прыдзецца працаваць з імі разам. Памятайце, што Вам трэба будзе спу-
скацца пабліжэ да Дзьвіны.

Вельмі быў недаволен наш Пасол, калі яму нехта сказаў, што афіцэры Асобнага атраду дужа п'янствуюць у Рэвеле, Дорнаце і Марыенбурге. Ці гэта праўда?

Калі праўда, дык—трэба крута спыніць.

Будзьце ласкавы паведаміць, чаму да гэтага часу ня прышоў да Вас брат з коннікамі і „Міцька“.

Дзвінск ужо ўзят. Трэба думаць аб Віцебску і Полацку.

Аб Вас ведае ўжо ўся беларуская, латышская і нямецкая прэса. Все спатыкаюць вельмі прыхільна. Хутка будзе трубіць французская, ангельская і амэрыканская. Крокі ўжо зроблены. Моцна трымайцеся, як-бы цяжка ня было. Ваш атрад павінен прыйсьці на бацькаўшчыну з такім-жа трыумфам, як атрад Галлера ў Польшу. Прывет ад сэрца.

Генэрал-маёр *Вэнт П.*

Вайсковы райца Вайскова-Дыплёматычнай Місыі Б. Н. Р.
у Эстыі і Латвіі.

І тое, што не запісана ў дакумантах.—

Голад. І сыць (—крывяная, сыць зямлі).

І было:—

За вокнамі навісла ноч. Навісали хмары. Навісаў дождж. Навісала трывога. І вось у гэтай трывозе—начы, хмар, дажджу—прыкархнула на адзін бок вёска, каб ад першага-ж шолаху прагнуцца, заюрліць, засьпяшацца.

У хаце ціха. Цішыня-ж формуецца сумай гукаў—вярней: дэталюў гукаў—і гэтыя гукі ў спалучэньні даюць агульны фон: цішыню. Сьпяць дзеці, змораныя за дзень. Яны сьпяць сном лёгкім—дзяцінства-ж бясклопатнае!—і дужа глыбокім—як глыбока ў дзіцячую сьвядомасьць уядаюцца ўражаньні.

Нічыпар сьпіць на лаве. З дзецьмі спаць горача, на лаве вальней. Ён шырака раскінуў рукі, адна—левая—аж дакранаецца падлогі. Няпрыемна глядзець, калі сьпіць змораны чалавек. Чалавек вялікі, ляжыць на сьпіне, галава неяк скрывілася на бок, разяўлены рот, а губы такія бледыя!—няпрыемна глядзець на чалавека — зморанага — калі ён сьпіць.

Яна ляжыць з шырака расчыненымі вачыма. Яна ня сьпіць. Яна позна хадзіла за драбязой хатняй, яна вячэру ладзіла—нямудрую—дзяцей карміла, і каб мужык хаця

крыху адпачыў—сама каню аўса ўсыпала, хай конік паесць, жвавейшым будзе: раньне прыдзе, нямаведама куды пагоняць і яго—канягу—і гаспадара.

Яна ня сьпіць. Ня першую ноч. Ды ці можа спаць беларуская жанчына ў такіх ночы?— думаць яна будзе доўга, аж за поўнач, а сон заснуў, сон не ачнецца: думы-ж мацнейшыя! — —

— (Васіль Каваль! Ты ў сваёй «Крыніцы» пісаў: «О, вялікая, пакутная, беларуская маці-сялянка. Вечна хадзіла ў лапцях, з вечным клопатам аб другіх, блізкіх табе. Чым я цябе ўшаную? Ты—вялікая і ў сваёй любові да жыцьця не апетая на працягу дзён чалавецтва. Ты даеш пачатак новаму жыцьцю, што доўга будзе жыць—і ў гэтым ты—бяссьмертная».

Васіль Каваль! Ты сказаў тое, што сказаць няможна словамі, ты ўшанаваў беларускую—працоўную—жанчыну ня словамі, а душой слоў, бо: «ня ў слове справа, а для чаго слова гаворыць», як сказаў-бы горкаўскі Лука).—

— — Думы-ж мацнейшыя, да таго-ж—горныя. Яна зірнула на вакно: цемнач. Цемнач цягнецца ценкай цыратай, палахлівым павоем агортвае горнасьць, гора, гора чаканьня. Цвыркун цырлікае—бы цурчыць цурок—(і вобразы могуць асоцыявацца: цемнач—цвыркун, цвыркун—цішыня).

І было:—сьвітаньнем сьлізотным (сонца схавалася за сопухай хмар)—сьлёзы салонья, сурэпка слоў—адчайных.

— А божухна мой, маці заступніца, прачыстая дзева!

— А людзюхны-ж мае, што гэта парабілася, што-ж гэта сталася!

— Галубочак-жа мой! На каго пакідаеш мяне з дзеткамі дробнымі!

— Авохці-ж мне, няшчаснай!

Так: сьлёзы салонья сьцелюцца, і сьлёзы сьлепяць вочы: зыркія зоры зьнікаюць. Так: словы сьцешныя—сурэпка, адчайныя.

— Вярнуся, маці. Далёка не пагоняць—(а ў душы: хто-ж ведае, куды выпраўляюць абоз).

— Ня плач, Адарка, дапаможам панам выбрацца жывымі.
Вернемся.

— Жывы будам.

Коні—адзін за адным—пайшлі, спаважна матляючы вялізарнымі галовамі (аб чым думаюць коні? якія думы ў галовах—вялізарных—песьцяць яны?).

І было:—

Гоняцца. Ужо чуваць: капыты па бойнай дарозе такату граюць.

— Эх, вынасі, сівы, ратуй!—Нічыпар аж устаў на возе, сьцяў зубы.

Калёсы па карчолах скачуць, таго і глядзі—воз абярнецца. Парай сьпіна каня ахутана, пена камамі падае.

— Аэх!—

Стрэл. Конь—вынасі, сівы, ратуй!—вылузнуўся з пастронкаў, шарахнуў у бок, неяк урачыста матануў галавой—і ўпаў на пярэднія ногі. Стрэл. Нічыпар застыў на возе. Пазіраў—няўпрыцям—на каня: парай сьпіна ў каня ахутана, а на вачох конскія: сьлёзы.

За сьпіной: ляцелі жаўнеры.

І было:—

Ой, у полі вярба! Скрыпіць яна.

Пад вярбою ў полі конь ляжыць¹⁾.

... Ды аб чым гаварыць багата!

Аджа-ж: не прычакала Адарка Нічыпара. Магілай ягонай была: вярба.

11

Ён прыпыніўся за дзэвярыма.

У сталовай чуліся вясёлыя галасы мужчын, візгляватыя ўскрыкі жанчын, барабаньканьне роялю, звон посуду, чаўканьне.

Ён прыгнуўся і зірнуў у шчыліну. У тым кружочку, што быў полем ягонага позірку, ён убачыў расчырванелую Эну Карлаўну. Яна сядзела на каленах спрэс п'янага афіцэра,

1) Набухла конскае цела. З вачэй, з вушэй, з раны—чмурая жыжка (ропа). Чырваточыны на конскім целе.

афіцэр важыўся пацалаваць яе ў губы, яна—са сьмехам—ухілялася ад пацалункаў,—афіцэр люцеў. Навокал-жа: рагаталі, крычалі, сьпявалі, лаяліся, чокаліся, а ў гэты гармідар лузаўся танклявы голас маладога паручніка:

— Панове! Панове!

Яго ня слухалі, ён пастаяў колькі хвілін, чакаючы на цішыню, потым перакуліў чарку і, зьвесіўшы галаву, засьпяваў напаяголаса:

Jeszcze Polska nie zginęła,
„Рóкі ты żyjemy“...

Адняў вока ад шчыліны. Ціха—на пальцах—прайшоў у кухню, асьцярожна адчыніў дзьверы і стрымгалаў спусьціўся на прыступках.

— Ну?

— Тпру.

— П'юць?

— І нам не даюць.

Ляконічныя адказы Толіка ня дужа спадабаліся таварышам і яны настойлівей узяліся за допыт.

— А немка твая што робіць?

— У паляка на каленах сядзіць.

— Б...е,—зьняважліва заўважыў адзін з хлапцоў.

— Гэта якраз і лепш. Пройдзем у габінэт. Яны не заўважаць. Што трэба возьмем—і гайда.

Адзін за адным падняліся наверх. Толік ішоў наперадзе, паказваючы дарогу астатнім. Двое засталіся на варце: адзін ля дзьвярэй, другі на кухні, схаваўшыся паміж шафамі. Толік з Рубанам прайшлі ў габінэт, нажом ускрылі шуфлядку ў пісьмовым сталё, доўга абмацвалі рукамі. Засоўвалі ў кішэні. Рыпнула палавіца. Яны прыслухаліся. Нехта ішоў у габінэт. Рубан шмыргнуў за высокае крэсла. Толік здэтанавана застыў на месцы.

Трымаючыся за порт'еру, у дзьвярох стаяла Эна Карлаўна. Яна ўтаропілася ў Толіка, важачыся добра разглядзець яго.

— Так, так, малады чалавек. Надзвычайна добрыя вашы паводзіны прымушаюць мяне ўжыць больш строгія мэтоды выхаваньня.

Толік расшавяліўся. Ён, нечакана для самога сябе, звонка плюнуў.

— Гэта ня ваша справа.

Эна Карлаўна разьвяла рукамі. У габінэце мацней запахла жаночым—церпкім—потам, парфумай і віном.

— Наогул я-б ня раіла табе прыходзіць дахаты тады, калі ў мяне госьці. Ты—брыдкае стварэньне, ты абрыдзеў мне, ты мне перашкаджаеш...—Яна нават захвалявалася, голас афарбаваўся злосьцю (фарба-ж жаночай злосьці—цьмяная, густая).—Ідзі, ідзі на вуліцу, там твае таварышы, а я рукі абмываю, вось што.

Толік усьміхнуўся. Было цёмна, а хацелася, каб гэту ўсьмешку ўбачыла Эна Карлаўна: для гэтага ён проста чмыкнуў—атрымалася соліднае «ха!»

— Сьмейся, сьмейся, нягодні мальчышка. Столькі часу змарнавала, каб зрабіць з цябе чалавека.

— А сама б...ш,—гіронічна кінуў Толік.

Эна Карлаўна была разьбіта ўшчэнт. Абураная яна ўскочыла з крэсла, падбегла да Толіка, учарэпілася за валасы, дзёрнула.

— Вось табе, вось табе! Паспрабуй крычаць толькі, дык яшчэ горш будзе.

Толік адбіваўся. А яна—вялізарнае тулава—ішла на яго, біла, тупа паўтараючы адно і тое-ж:

— Вось табе, вось табе!

Раптам яна крыкнула. Дзіка. На ўвесь пакой. У гэты-ж момант каля Толіка вырас Рубан.

— Уцякай!

Толік паімчаўся да дзвярэй (бачыў: Эна Карлаўна грузка асела на падлогу), праз калідор, кухню, па прыступках—на двор.

Наверсе быў пярэпалах.

12

Ехалі.

Тарахцелі колы па даўна нячыненым шляху—(каменьне павыварочана, тэлеграфныя слупы ўпоперак дарогі)—рытмічна хадзілі пад скурай конскай рэбры, дымілася сьпіна конская.

Паабапал шляху—курганы сьвежыя, не пасьпела яшчэ зямля патрэскацца на сонцы, паабапал шляху—магілы невядомых, нятутэйшых, з чужадальнай стараны.

Ехалі.

Потым-жа ня было пэўнае надзеі: даедуць да шчасьця, стрэне гэтае шчасьце ў дарозе (аджа—хто ведае, дзе блудзіць-ходзіць гэтае шчасьце), і не адзін чалавек, напэўна, думаў: можа шчасьце ў сьвежых курганках закапана?

Ехалі.

Абагрэтыя сонцам (прымруж вочы і зірні так на сонца: крывёю налілося яно), абвеяныя пяском (пясок на бойнай дарозе—белы) і ветрам, абамытыя дажджамі (тымі, кірунак якіх войстрым кутом вызначаецца,—дажджы пад войстрым кутом бываюць дынамічнымі, войстрымі, як і кірунак, дажджы такія колюць цела, сякуць яго).

Як адпачывалі коні (тут-жа, пры дарозе), сядзелі моўчкі, унурыўшы ў плечы галовы, маўчалі ўпарта, бо перагаворана-ж было нямаведама колькі, бо ніхто-ж ня ведаў, якая наперадзе будзе дарога—ці скоро канец ёй, ці не.

Як адпачывалі коні (тут-жа, пры дарозе), тады жанчыны ціха ўспаміналі тое, што пакінулі, ад чаго адарваліся, успаміналі ў соты, у тысячны раз.

— Потым неяк ажыліся на новым месцы...

— Жыць пачалі...

— Лепшага каня набылі...

— Кароўка ацялілася....

І аднойчы—прыстанкам—хваляй пайшоў па вазох жах. Было-ж вазоў няшмат — дванаццаць - трынаццаць—і хваля (яна ішла ад ззаду) неўзабаве дакацілася да пярэдняга:

— ЧОРНАЯ ВОСПА!

На шасэйнай дарозе (можа пад Магілевам, ці Бабруйскам, а мо' пад Баранавічамі—гэта ўсё адно) узьнік новы курганок, на якім невядомая рука зрабіла з вецця крыж. Чалавека з задняга возу— (быў гэты чалавек ростам з сажань, дужасьцю раздаліся ў бакі плечы, барада ў чалавека расла густая, нібы шчыр-бор, ды і колер яе быў колерам зямлі)— абварцелі ў посьцілку, посьцілка закрыла твар (чалавека ня

можна хаваць з адкрытым тварам), а ногі засталіся неабверчанымі. Нязграбнае цела чалавека апусьцілі ў магілу, а яе—магілу—рылі сьпехам, вырылі няроўнай: чалавек нібы сеў адпачыць, так яго і засыпалі.

Людзі пайшлі да вазоў, не азіраючыся на сьвежую магілу, на хлапца, што застаўся ля гэтай магілы: вецер церабіў русыя валасы, лізаў твар, рукі і ногі. Пэўна таму, што быў вецер, ня было на вачох сьлёз—(а вочы былі празрыстымі, нібы вецер). Стаяў хлапец ля магілы, камячыў у руках шапку (пылам і дажджом беленую), раз-по-раз адганяў шапкай мушыну, а мушына—буйная, зялёная—важылася зноў сесьці на губу.

Людзі пайшлі да вазоў, паднапяліся коні—пыл закурэў (—пясок на бойнай дарозе белы). Задні конь матануў галавой—лейцы аслабла цялепаліся па бакох—пасігаў таксама, каб не адстаць ад вазоў. Людзі ехалі моўчкі, глядзелі пад ногі каню, не азіраліся—адзаду застаўся жах—чорная воспа!—застаўся жах, закапананы ў курганок: хто гэта ведае, ці можна жах закапаць, пахаваць, у зямельцы?—пэўне-ж няможна.

Хлапец—нібы спаў—узьяў галаву, зірнуў на дарогу, ірвануўся, пабег. Не дабегшы да тэлеграфнага слупа (шмацьцём на ім драты паабвісалі), прыпыніўся, абцёр рукавом успацелы лоб, павярнуўся.

Пясок па магіле засыхаў, засыхаў крыж з вецьця.

Хлапец пастаяў, шырокім узмахам рукі перахрысьціўся, як маці вучыла калісьці, бязрупатліва пабрыў уздоўж дарогі.

13¹⁾.

Неяк людзі надумаліся—солідныя людзі ў замежных гарнітурах, купленых у часе навуковых падарожжаў у Нямецчыну ды іншыя краіны цывілізаванай Эўропы—каб

¹⁾ Разьдзел 13 не патрэбен для аповесьці ў гэтым месцы. Але аўтар мяркуе, што чытач не адмовіцца прачытаць гэтае „лірычнае адступленьне“ менавіта цяпер, бо аўтару нявыгодна, каб яго палічылі за схолястыка і містыка.

вынайсьці культурныя каштоўнасьці, наладзіць так званую экспэдыцыю.

Чалавек, што ўздумаў заняцца гэтай справай, меў на мэце знайсьці ў курганох продкаў сучаснага чалавека, а адкапаўшы нябожчыкаў—як кажуць вучоныя людзі—адкапаеш што-кольвек і з рэштак старадаўняе культуры. Яно-ж зразумела. Няможна-ж чалавеку сучаснаму бяз продкаў абыйсьціся, бо продкі грамадзян Савецкай Беларусі—нейкія адмысловыя продкі. Да ўсяго даходзіць чалавечы розум. Прыкладам, адзін на дзіва вучоны чалавек дайшоў сваім розумам да таго, што палявы васілёк—(гл. тэрмінолёгію)—даўней, за старым часам, быў сымболом прыгажосьці, дый такой прыгажосьці, якая магла быць толькі тутэйшай, беларускай.

Спритны вучоны разважаў так:

На слуцкіх паясох васількі красуюцца (нават Багдановіч уславіў іх: слуцкія ткачыхі, бач, не аб хлебе чэрствым думаюць, а аб тым, як вока песьціць сіняя кветка).

У часе дажынак плятуць дзяўчаты вянкi з каласоў дый васількоў (што-якое пра гэта, напэўна, знойдзем у працах Шэйна дый у паслядоўцаў ягоных—сьветлай памяці апосталаў этнографічнае катэдры БАН).

Нават на рызе «беларускага дзеяча» архімандрыта Пчолкі панашываны васількі.

Ну, а калі ўзяць поэзію (ці як той казаў—прыгожае пісьменства)... Дайце рады! Што ні поэт—васількі. Што ні дзяўчына ў гэтага поэта, дык таго і чакай, што вочы дзяўчыніны васілёчкамі сінімі зьяюць (каб паўней у радку было, дык на эпітэт не забываюцца, хоць кожнаму вядома, што чорным васілёк не расьце). Нават да россыпаў васільковых дайшло, і, здаецца-ж, поэт гэты яшчэ не дажыў да таго, да чаго дажыў вар'ят Апухціна...

Так ці інакш: васілёк—гэта нешта сымбалічнае.

На тым часе, як наважыліся ў экспэдыцыю выбірацца, у Менску на гасьцей замежных чакалі: мелася быць конфэрэнцыя па пытаннях канчаткаў розных—абы галава не балела. Пасьля таго, як гасьцей вазілі не адчыненым тэатру ў Ві-

цебску, пасья таго, як банкеты там ладзілі, (рыбак рыбака
здалёк бачыў, наш вучоны прапанаваў замежнаму гасьцю:

— Праедземся разам з намі, даўно, пэўне, ня бачылі бе-
ларускіх загонаў.

Замежны госьць згадзіўся і экспэдыцыя распачалася.

Аднаго разу замежны госьць успомніў пра сымболіку
васілька, і гэта было якраз у той момант, калі яны пад-
яжджалі да вёскі.

— Вы заўважылі, панове, на полі амаль ня відаць васіль-
коў.

— Так, я гэта заўважыў... Прыкрае, ведаеце, зьявішча...

Ля плоту стаяў хлапец і, захінуўшы рукою вочы ад
сонца, пазіраў на прыехаўшых.

— Як завуць гэтую вёску?

— Дзямідкавічы,—адказаў хлапец, зьдзіўшыся, што
людзі прыехалі ў вёску і ня ведаюць, у якую.

— А чаму гэта ў вас у жыце васількоў няма?

Тут ужо хлапец ня сьцерпеў: усміхнуўся.

— Сартаваным засеена.

Пасья гэтай размовы—вечарам—госьць пісаў артыкул
аб тым, як зьнікаюць рэшткі самабытнай беларускай куль-
туры, аб тым, што трэба як мага хутчэй вывучаць бела-
рушчыну, бо яна гатова зьнікнуць зусім (рэдактар соліднай
краязнаўчай часопісі гасьцінна прапанаваў адмысловы го-
норар за гэты артыкул).

Неўзабаве дайшлі мэты экспэдыцыі—да раскопак.

Гэта быў вялізарны курган: нічога на ім не расло—пясок
адзін, залізаны ветрам. Рыхтаваліся да раскопак шмат,
а прышлося капаць—дакапаліся хутка.

Было крыўдна этнографу: апрача напоўзгніўшых трупаў,
накіданых бяз жаднага парадку адзін на адзін, нічога не
знайшлі.

Праціраючы акуляры, этнограф сказаў у распачы:

— Нават няможна ўстанавіць час пахаваньня....

Маўчай і замежны госьць,—у кургану ён знайшоў кавалак
крамніны, на якім быў зьбялены ад часу васілёк.

Доўга стаялі вучоныя над разрытым курганом і меркавалі, да якое эпохі беларускай культуры трэба аднесці гэты курган.

Дарагі чытач! Я ня ведаю, да чаго дайшлі гэтыя вучоныя людзі, дый—нарэшце—ня ў гэтым справа.

Адно я ведаю:

засяваем поле сартаваным зернем;

у курганох—вялікіх і маладых—тлеюць косьці тых, хто пакутваў, хто біўся, за волю нашу, за ўладу нашу, за сонца наша.

14

Тады Рубан цвёрда сказаў:

— Пойдзем у Менск. Кажуць, калі пайсьці па Скобелеўскай, раз завярнуць, другі, трэці, дык акурат у Менск па трапіш.

— А дзе ты будзеш заварачваць?

Тут Рубан не знайшоў, што адказаць, а наступнае запытаньне зусім збіла з панталыку:

— Каля таго самага месца, дзе пазнанец з дзеўкай гуляў?

Рубан сьвіснуў. Гэтае азначала, што ён не здаволены скептычнымі распытамі Толіка, не здаволены тым, што ён—Толік—не разумее прапановы Рубана. Сядзеў Толік, спусьціўшы галаву паміж каленаў, рысаваў пальцамі на мяккай зямлі дзівосныя нейкія рэчы: рысы сяклі адна адну, вілаваціліся, круціліся. Рубан сьвіснуў у другое.

Толік адарваў вочы ад мудраватага рысунку, зірнуў на таварыша (твар Рубана быў смуглявым, тонкія русыя бровы адцяняліся на твары дужа выразна—бровы былі зьведзены ў адну—даўгую), усміхнуўся бяз даў прычыны.

— Ты не кіпяціся, Рубан... Я мяркую, што калі мы застанемся тут, дык ліха ня міне.—Толік ўздыхнуў—(так уздыхаюць толькі дарослыя людзі,—адно: хто ведае, якімі гэта гадамі мерыць жыцьцё чалавечае трэба?).—Ці прасіцца зноў у немкі, каб хаця паесьці дала, ці шукаць брата... А дзе ты яго знойдзеш цяперашнім часам?

— А ты, Талалайка, разваж сур'ёзна. Ці ў дарозе паміраць, ці тут—адзін смак.

Вочы Толікавы прымружыліся—(святло ў прымружаных вачох ходзіць спектрам)—ён адкінуў назад галаву, рукамі абхапіў калены і гэтак застыў на момант.

— Хіба ты думаеш, што мы памром, Рубан? Мне некалісь бацька казаў...—Вочы шырокімі зрабіліся: успомніў бацьку...—што людзі памруць тады, калі сонца пагасне. Вось, прыкладам, пойдзем мы ў Менск, а сонца па дарозе возьме дый пагасне. Што ты скажаш тады, га?

Рубан толькі цяпер заўважыў, што на зямлі Толік намаляваў шырокае сонца—сонца гэтае было падобна на сонечнікі, што расьлі за каменнай сьцяной, у гародчыку.

— Што я магу сказаць? Я вось мяркую, што мы ўсё-ж пасьпеем да Менску дайсьці. Пакуль яшчэ тое сонца...

— А чаму канешне ў Менск?—запытаўся Толік, і па гэтаму запытаньню Рубан зразумеў, што таварыш ўжо не супярэчыць яго ідэі.—Пойдзем брата шукаць. Ён недзе на фронце.

Рубан працягнуў руку і сур'ёзна сказаў:

— Давай руку, слашчыкамі будзем. Брата дык брата Абы адсюль выбрацца.

— Заўтра за пераездам чакай. Дый у слабодку не хадзі, пойдзем удвох.

— Не шманай, хлапец, са мной не прападзеш,—і Рубан выкаціў грудзі, надзьмуў шчокі.

Яны разышліся.

Над панадворкам стаяла сонца, гарэла на сонцы дробнае каменье ды аскеп'е шкла, зямля гарэла сонцам, а на зямлі было старанна выведзенае пальцамі сонца, сонца гэтае было падобна на сонечнікі, што расьлі за каменнай сьцяной, у гародчыку.

І былі на зямлі—на сонцы—сьляды босых ног.

Былі перапынкі, а ў іх: няма адпачынку ўсё адно—майткі падраліся, залатаць трэба; чаю згатаваць ня шкодзіць; вошы заядаюць—паміж складак густым напластам; ліст да жонкі.

да мацеры, да радзімы напісаць трэба: «Жывы і здаровы, чаго і вам жалам. Бяспрыменна ворага адолеем, патаму як мы ёсьць—Чырвоная Армія першая ў сьвеці».

Былі перапынкі, а ў іх: баліць струджанае цела; марыць чалавек соладка аб пругкіх дзявочых грудзях, і ў пераходах, паходах даўгіх мае чалавек права марыць аб жаночай пашчоце,—у марах гэтых гартуецца надзея, а калі чалавек мае надзею—ён зробіць усё, ён пройдзе лясы і рэкі, твань і чвыр; пройдзе разам з чалавекам надзея; чалавек умее пераўзбройваць надзею, мару, а пераўзброеная надзея, мара робіць такое, якога ня зробіць іншы час чалавечы розум.

Былі перапынкі, а ў іх: прыбывалі на франты новыя тысячы тых, якім няма імя, аджа імя адно ўсім гэтым тысячам: комсамол.

І было так:—

Стаялі пад Барысавам. Пад Барысавам лясы густыя, а праз тыя лясы шлях-пуціну праклала, адагнаўшы па бакох дрэвы, Бяроза. У Бярозе—віры (ванцаковыя калодзежы). На беразе скамандавалі на прывал: заходзіла сонца, крывёю абліваючы вяршаліны дрэў; коні і людзі змарыліся: пахне зямля потам.

У атрадзе былі навакі: адзінаццаць маладых хлапцоў—комсамольцаў—нагнала ў дарозе атрад; чырвонаармейцы стрэлі іх дружна—у сям'ю сваю прынялі.

На прывале заняліся сваімі справамі. У той час—як мылі парцянкі, стаўлялі лапікі, пяклі на вугольлі бульбу (хлапцы нажылі недзе) і вошы, чынілі зброю, купалі коняй—у той час да навакоў—яны трымаліся разам—падышоў камандзір.

— Змарыліся, хлопцы?

Маладзейшы—вочы калолі камандзіраву постаць—адказаў за ўсіх:

— Дармо, таварыш камандзір, прывыкнем.

Камандзір прачысьціў саломінкай мундштук, скруціў цыгарку, лёдзь прыкметная ўсьмешка нарадзілася—каб наступнай хвілінай сканаць—па куткох губ.

— Прывыкайце, хлопцы. Наша справа такая, што прывыкаць нахаду трэба. Мы нават да сьмерці прывыкаем.

Хлопцы словы камандзіравы прынялі за жарт—адказалі маладым рогатам (зубы паблісквалі,—моцныя зубы, з такімі зубамі век пражывеш—яны на'т не пажаўцеюць).

Камандзір падышоў да другой купкі чырвонаармейцаў, каб прыкурыць. Але ён не дайшоў да іх.—Перад ім вырас конь. Хваляваўся на кані чалавек: высака ўзьнімаліся грудзі, буйнымі кроплямі поту блішчэў пот.

— Таварыш...

Але камандзір яго папярэдзіў—мундштук быў моцна зацяты зубамі—працадзіў спакойна праз зубы:

— Не хвалюйся, таварыш, ты —баец.—Потым махнуў рукою, паказваючы кірунак.—Пройдем вось туды, там і раскажаш, у чым справа.

Коньнік злез з каня, пайшоў з камандзірам, і постаці іхныя праважалі сотні цікаўных позіркаў.

Сонца зайшло.

І тады—у напаўзаючую вячэрнюю волкасьць, у купарваснасьць змярканьня, у прыхлупленасьць чалавечага чаканьня,—была каманда:

— Быць гатовымі да бою:

Сапёры прайшлі да ракі—залеглі ў купаўі, чакаючы на поўнакроўную цемру: праз раку перакінуць пантон.

Навакі праверылі вінтоўкі. Камандзір яшчэ раз трапіў ім на вочы. Папыхваў цыгаркай: лёдзь асьвятлялася ніжняя частка камандзіравага твару.

Ішла на зямлю глухая ноч, а ў глухаце ночы былі: мандалінныя гукі ракі, сонны гогат качак, ціхае ірзаньне коняў, гамана—даведзеная да мінімуму, пярэклікі—там, унізе, ля ракі.

— Будзь гатовы...

Шугануў змрок і цёмра захвалявалася ценьмі.

— На пераправу.

Бераг стрэў чаканай нечаканасьцю: ахнула цішыня—нібы бліскавіцай усё навакольнае асьвяцілася—залемантавалі прасьцягі: шалелі шрапнэлі, картавіў кулямёт, кіпела вада ў рацэ, гайдала пантон.

Раньнем прыйшла пе-

рамога, а разам з перамогай раньне ўнесла корэктыву ў ночнае роіла.

З адзінаццаці навакоў застаўся адзін—маладзейшы. Ён, відаць, першым выбраўся на бераг, наважыўся бегчы, але ў гэты самы момант яго прысьпела куля. Распластаўшы рукі, ляжаў ён на беразе тварам у зямлю, тонкім струмочкам сьцякала ў раку кроў.

Яго паднялі. Рукі сударгава драпанулі зямлю. Яго паклалі на сьпіну, разрэзалі вопратку, падплыўшую крывёю. Хлапец драпаў рукамі зямлю, прагна глытаў паветра, у горле булькатала кроў—(куля трапіла ў лёгкае).

— Давай сюды насілкі.

Яго неслі да санітарнай павозкі (на ёй—на гэтай павозцы—іншым часам кулямёт вазілі; вочы раптам шыракашырака расчыніліся, рука ўзьмятнулася ў паветры і ён ціха—праз крывяное булькатаньне—сказаў:

— Нават да сьмерці прывыкаем.

Ён усьміхнуўся—(вы бачылі калі-небудзь, як сьмяецца чалавек у вочы сьмерці?),—усьмешка і боль назаўсёды акамянелі твар.

16

Так вось ішлі каторы дзень: была белая бойная дарога, старанна абрысаваная полем, лесам, вёскамі і мястэчкам. Удзень ішлі, адыходзячы ад дарогі ў глыб прастораў, каб пажывіцца чым-хаця, а ўначы—дбаючы аб начлезе з вечаю—спалі моцным сном, які можна прыдбаць толькі ў шляху мулкім ды колкім, які можна прыдбаць у малады—стомлены—век.

Яны—Рубан і Толік—ішлі, не распытваючы стрэчных, праходжаных і праездных (а іх—праходных і праездных—было шмат: абшарпаных, абтрапаных, скалечаных, зьнядоленых), ішлі наперад: наперадзе (яны гэта ведалі) была нейкая (якая-ж?) мэта.

Аднаго разу іх засьпеў у дарозе дождж. Наўсцьцяж ляжала поле, наканаванае сонцам, лес быў далёка, а хмара ішла валавянай аграмадзінай (казачным волатам), ручаіны бліскавічныя сачыліся з хмары (волат сьцякаў крывёю).

— Шанцуе потым нам, Толік. З учорашняга ў роце ані каліва ня было, а тут яшчэ дождж. Кішкі прамыць, ці што?

— А ты не гавары лішняга,—заўважыў Толік, узіраючыся ў валавяную (хмары фарбуюць зямлю) далеч.—Ці бачыш, Рубан, там нешта стаіць.

— Стог?

— Стог.

— Ну, дык давай прыўдарма, пасьпеем дабегчы.

Рубан з разгону бабахнуў у стог, і раптам прыстыў на сене.

— Хто тут?

З сена вынырнуў чорны твар, буйныя кроплі дажджу трапілі на яго, па твары паплылі каламутныя раўчучкі. Мальцы зарагаталі.

— Прымай у суседзі, мармыль.

Неўзабаве яны сядзелі ў сене і распытвалі новага знаёмага па ўсіх правілах судавога допыту.

— Адкуль ты?

— Даўно ходзіш?

— Чый ты?

— Дзе бацькі?

«Мармыль» на ўсю гэту безьліч запытаньяў адказаў адно:

— Бацьку закапалі на шашы, на чорную воспу хварэў.

Дождж ішоў і тарахцеў гром—візгляваты і, разам з тым, адчайным лемантам адзываліся прасторы нязьлічонымі водгульлямі, і, здавалася, канца-краю нямашака густой хмары.

Яны спалі. Бачылі сны. Рубан імчаўся на цягніку, навокала лёталі кулі, адзаду ляцела полымя, і трэба было абавязкова выратаваць цягнік ад агня, сябе ад навалы куляў. «Мармыль» сьніў зусім іншае: сваю хату, родную матку...— і ўсё блыталася: маці, бацька падалі некуды ў прадоньне, а заставаўся толькі шлях—дый бясконцыя прасторы, выглядаваныя сонцам.

Толіку сьніўся брат. Ён ляжыць з перавязанай галавой у сваім пакоі (на сьценцы, на машастовым дыване, лена выцягваецца леў), кроўю набрыняла павязка. Раптам усё зьнікае. Толік ідзе па шляху, балюча ісьці босымі нагамі па гарачым

каменьні, а сонца пячэ неміласэрдна, нявыносна. Перад Толікам вырастае—на дарозе—брат. Ён на кані; конь ня можа ўстояць на месцы; брат нахіляецца, бярэ Толіка да сябе на сядло, і яны імчацца: вецер сьвішча, гудзіць, галосіць.

Адбуяў буякамі дождж.

Першым прачнуўся Рубан. Ад ягонага таўхаля прачнуўся Толік.

— Час вылазіць адсюль. Што з ім будем рабіць? Возьмем?

— Бяры, калі пойдзе.

Ішлі ўтрох.

Наперадзе быў горад.

17

Шматтысячны натоўп плыў вуліцамі, рос гэты натоўп, і пакуль дайшлі да пляцу—разбушавалася мора. Гайдала паветра рытмічны рух—сымфонію—натоўпу, а над галовамі натоўпу гайдаліся штандары. Былі штандары—крывавілася паветра— і былі: дваццаць чатыры труны. Ураньні іх прывезлі таварным, былі яны сьпехам змайстраваны з негабляваных сасновых дошак: пахла смалой і мёртвымі чалавечымі цэламі. Пакуль прыбыў таварны на станцыю—(ён ішоў лясамі і пералескамі, над пляцформамі сьвяціла—буяніла—сонца, на дошках выступіла смала)—горад жыў нэрвовым жыцьцём, горад поўз да станцыі, і ўжо тут, на станцыі, нэрвовасьць будняў пераўзброілася ў адзін, моалітны рух жалбы і помсты.

Мітынгі былі кароткімі.

А на пляцы—натоўп, бяз шапак, маўчаў, і маўчалі прамоўцы.

Вецер ірваў штандары.

Гэты вецер ішоў на горад з-за ракі, ён гнаў пясок у раку, вецер пералётаў праз пlynкасьць рачную і—нэрвова церабіў афішы на парках гораду, біўся акеніцамі, атрасаў з каштанаў лісьце ў гарадзкім садзе атакоўваў людзей—пясок каля вочы, хрумсьцеў на зубах.

А людзі на пляцы стаялі і маўчалі і было гэтае маўчаньне мацней за ўсякую іншую ўрачыстасьць, прамовы былі не-

патрэбнымі—над натоўпам быў транспарант, што сьвідраваў розум, пачуцьці мацней за словы тысяч прамоўцаў: труна за труной, дваццаць чатыры.

Брацкую магілу—даўгую і глыбокую—вырылі ў гарадзкім садзе. Як пахавалі, насыпалі ўзгорак жоўтага пяску: на ім—на пяску—засыхалі на сонцы вянкi—кляновае, альховае вецце. А над магілай—у галовах—укапалі калочки з дашкой:

ВЕЧНАЯ ПАМЯТЬ БОЕВЫМ ОРЛАМ

І далей ішоў сьпіс—дваццаць чатыры прозьвішчы пахаваных.

— Пойдзем на пляц,—прапановаў Рубан.—Там нейкія хаўтуры вялізарныя.

Пакуль прыйшлі яны на пляц, ён апусьцеў, людзі разыйшліся рабіць свае справы—жыць напружаным жыцьцём рэволюцыйных будняў.

Яны прайшлі ў сад—да магілы, прыпыніліся.. Раптам халодным пот выступіў на Толікавым твары. Упяўшы позірк у дошку, ён застыў—ураз згорбіўшы свой хлапечы стан.

Ён прачытаў:

ЛЕВ ШОСТАКОВ — ПОМКОМБАТ

Сьлёзы—буйнымі кроплямі—пакаціліся па шчоках, заказыталі нос, губы.

Рубан і «Мармыль» моўчкі пазіралі на таварыша,—яны былі здэтанаванымі.

А вецер ішоў на горад з-за ракі, ён гнаў пясок у раку, вецер пералётаў праз пlynкасьць рачную і—нэрвова церабіў афішы на парканак гораду, біўся.акеніцамі, атрасаў з каштанаў лісьце ў гарадзкім садзе. атакоўваў людзей—пясок калоў вочы, хрусьцеў на зубах.

Людзі сьпяшаліся рабіць свае справы—жыць напружаным жыцьцём рэволюцыйных будняў.

«Мармыль» здрадзіў.

Праходзілі праз мястэчка, занятае палякамі, напоўзруйнаванае гжэчнымі пераможцамі: дзе-ні-дзе тырчэлі сіратлівыя коміны сярод нагруджанага каменя і абгарэлага бярэвья.

Трэці дзень лютаваў польскі разьезд у мястэчку.

Белатварыя маладыя яўрэйкі былі згвалчаны ў першую-ж ноч. Дачка старага шаўца Цывеля, вырваўшыся з рук пазнанца, кінулася з другога паверху на брук,—на белым твары застыла назаўсёды гримаса, нечаканая для мерцьвяка: гримаса радасьці і нейкай урачыстай гордасьці. Уначы вуліцай ехалі пазнанцы: труп шаўцовае дачкі зьбілі капытамі.

Мармыль» здрадзіў у гэтым мястэчку.

Яны засталіся начаваць, атайбаваўшыся ў старой лазьні. Рубан з «Мармылём» пайшлі на росшукі. Толік, чакаючы іх, заснуў. Раптам ён усхапіўся ад трывожнага Рубанавага голасу. Той штырхаў яго за руку і крычаў:

— Гэты паршывец аказаўся здраднікам!

— Хто гэта?

— «Мармыль»! Яго палякі паклікалі да катла, ён—сьвіньня—пачаў убіраць кашу за абедзьве шчакі. Я яго зваў, зваў—нічога, аглох.

— Ну?

— Набіўшы трыбух, прыходзіць да мяне. «Добра зьеў», кажа.—А што з сабой узяў? «Нічога», кажа, «забыўся». Ну, ня сьцерпеў я гэткае абразы, ды як садану яму кулаком у пысу. Ён у гвалт. Учুলі пазнанцы. Нехта крыкнуў, што яўрэй хлапца лупцуе. Ну, брат, траха што ногі прынёс. Трэба адсюль зараз-жа выкатвацца.

— Я шамаць хачу,—у распачы сказаў Толік.

Рубан маўчаў. Потым ён сьвіснуў. Гэта азначала, што ён нешта надумаў.

— Ну?—запытаў Толік.

— Пойдзем на хутары. Тут недалёка, вярсты дзьве. Помніш—праходзілі паўз іх. Там пад'ямо.

Толік узняўся з зямлі, глыбака ўздыхнуў: затхай патыхалі сыцены лазьні; у пабітае вакно пазіраў змрок; дрынчэла мушына, забытаўшыся ў павуціньні.

Шалёнымі гукамі (—лемантам, крыкамі, песьнямі, рогатам, стрэламі, конскім ірзаньнем—) пенілася мястэчка, і, здавалася—гукі гэтыя зьліваліся ў адзін шматгранны гук, акорд—акорд распачы.

Ішлі аселіцамі, выбіваючыся на дарогу.

І ішло—без дарог—небам полымя, аднатаванае трэскам, рымстам, стрэламі, лемантам, галошаньнем, рогатам і плачам.

Ішоў Толік і маўчаў. Ён думаў пра тое, што няможна асуджаць «Мармыля», што Рубан жорстка з ім абышоўся, але—(балелі ногі, балела цела, смылела дробнымі струпамі, жывот падводзіла пад грудзі, у горле салоным камяком стаяў голад)—Толік ведаў, што ён-бы не зрабіў так ніколі, але Толік ведаў: касьцёр цёпла награе схаладалае цела, цёплая каша награе кроў, а чалавечая ласка—запаляе сэрца.

Рубан сьвістаў «яблычка».

19

У цёмры вырас агеньчык. Ён міргнуў—ідзі! ідзі!—дый зьнік за ўзгоркам, каб зноў міргнуць зазыўна і прыветна, каб зьнікнуць.—Хутары былі блізка.

За крокаў шэсьць хісталася постаць Рубана. Ён сьвістаў. Раптам ён спыніўся, выцягнуў у ляноце—лянота пайшла сударгамі па целе—рукі і сказаў:

— Напіцца-б, у горле перасохла...

Пад нагамі танцаваў грунт, ногі мякка загразалі ў баляцьвяньні. Яны ішлі заліўным лугам,—пахла паветра: чарнобыль, чарот, чабор, рута-мята (клясычныя расьліны!—).

— Тут, напэўна, ёсьць крыніца.

Рубан падаўся ў бок, праз колькі часу сьвіснуў. Сьвіст нарадзіў водгульле.

— Ідзі сюды, напіся.

Толік, падыходзячы, убачыў: ляжыць Рубан на жываце, жменяй ваду чэрпае і з прыхлёбам п'е яе. Крыніца малая—«акенца».

— Адно дрэнна—вада цёпая, а так—што піва!.

Толік здрыгануўся. З цёмры—адтуль, дзе былі хутары,—начуўся сковыт—нудны, адчайны, ён разьдзіраў душу—гэты плач.

— Сабака?

— Цётка мне некалі сказала, як жывой была, што сабакі выюць так на нябожчыка.—І ён зноў нахіліўся да вады.

У цішыні сковыт набываў сілу. Здавалася, што не адзін сабака вые, а сотні, тысячы. Плакала цішыня безьліччу водгульляў, на зьмену адной хвалі стогнаў нараджалася новая, яшчэ больш нудная, больш адчайная.

— Пі, Толік,—абціраючы аб порткі рукі, сказаў Рубан.

— Нешта расхацелася. Пойдзем.

Рубан засьмяяўся.

— За сэрца ўзяў сабачы плач? Кінь, Талалайка, нудзіцца! Прывыкай.

— Пойдзем.

На дарозе іх стрэла нечаканасьць. Упоперак дарогі ляжаў конь: набухла конскае чэрава. З брэхам разьбегліся сабакі. Яны пасталі на краі дарогі і цікавалі—відаць—прышоўшых.

— Праходзь, не азірайся,—сказаў ціха Рубан.

Конскае—пагрызанае—тулава засталася адзаду. Яны падыходзілі да хутара. Вароты былі расчынены. Навокала было пуста. Недзе ў полі выў, плакаў сабака.

Рубан пастукаў у шыбу. Цішыня дзвынкнула.

— Зойдзем у хату. Нехта-ж павінен быць.

Абагнуўшы хату, яны падыйшлі да дзвярэй, стукнулі ў другое. Недзе ў полі выў, плакаў сабака. Рубан шпурнуў нагой дзверы. Яны зарыпелі—танклява, нібы заплакала цялё. Рубан зрабіў крок і крута спыніўся.

— Бачыш?

У парозе ляжаў мярцьвяк. З вакна ішло бляклае—сухотнае—святло: твар мерцьвяка ашчэрваўся цёмным правалам роту.

— Пойдзем адсюль, Рубан.

Выў, плакаў у полі сабака. У цішыні сковыт набываў сілу. Здавалася, што не адзін сабака вые, а сотні, тысячы.

Плакала цішыня безьліччу водгульляў—на зьмену аднэй хвалі стогнаў нараджалася новая, яшчэ больш нудная, больш адчайная.

Спустошаныя палі сьпявалі ночнай прахалодай—гарачы дзень прамінуў; запыленая трава пакрылася расой, буйной, нібы сьлёзы мацеры.

Наўпрост ляжала дарога. Яна патанала ў змроку: змрок ліўся лілёвай ракой, змрок заліваў неба—і небам тады плылі далёкія—здалёк чараўніча-залатыя—караблі-сьветы.

Ужо колькі дзён чулася страляніна. Недзе—з правага боку— быў гасьцінец: сюды, на прасёлкавую дарогу, даносілася тарахценьне колаў, ператрушчаныя адлегласьцю галасы і песьні, а наперадзе—далёка (і здавалася часам: зусім блізка)—быў: фронт.

Цяпер яны ня спыняліся на начлег, а спалі тут-жа, пры дарозе, у траве. Цэлымі днямі ня елі. Ішлі наперад. Ні Рубан, ні Толік ня ведалі, што будзе на фронце, але ў галовах было шмат думак, што прымушалі ісьці наперад, і самай большай, самай галоўнай думкай было:

перацярпеўшы холад, гарачынь, голад і сыць,
падмяўшы нагамі палі, балаты, нязьлічоныя дарогі,
кінуўшы выклік сьмерці—

яны здолеюць дапамагчы там, на фронце.

Была ноч.

На гэты раз ішоў наперадзе Толік. Рубан маўчаў ужо шмат часу, нават не насьвітваў традыцыйнага свайго «яблычка». Толік ішоў і думаў пра тое, пра што думалася ўсе гэтыя дні, пра што думалася з таго моманту, калі да слыху пачалі даходзіць цяжкія ўздыхі гармат.

— Толя!—

Толік схамянуўся. Ня можа быць каб клікаў гэта Рубан: ён ніколі так не называў яго, дый голас быў нейкім нязвычайным. Ён павярнуўся: твар-у-твар з Рубанам. Гарачае дыханьне абдала Толікаў твар.

— Што ты?

— Не магу ісьці, ногі адзервянелі.

Голае быў чужым, дзіцячым—чуліся ў ім нявыразныя яшчэ, але глыбокія ноткі тугі, болю і плачу.

Рубан апусьціўся на зямлю—проста ў дарожны пыл. Толік сеў каля яго.

— Цісьне нешта, Толя, вось так—усю галаву...

Навокал была багатая аксамітная ноч: прахалодай павявалі прасьцягі, дарога патанала ў лілёвым—празрыстым—змроку.

Рубан часта дыхаў, грудзі пад кашуляй уздымаліся высака, пальцы церабілі кашулю. Толік паклаў сваю руку на Рубанаў лоб. Ён быў мокрым і гарачым.

— Табе гарача Рубан?

Маленькае цела выгіналася на зямлі ад неадольнага нутранага болю. Рот крывіўся, бліскацелі—пустым бляскам—вочы.

— Піць, братцы, ой, як піць хочацца... Цісьне, Толя, вось тут... галава...

Толік адцягнуў Рубана ў траву, пабег шукаць вады. Адыходзячы ён чуў, як стагнаў, як скардзіўся на боль Рубан.

Была багатая аксамітная (лілёвай афарбоўкі) ноч, але такія ночы.— —

— — Мне хочацца расказаць два факты. Папераджаю: яны—абодвы—мелі месца ў нас, у Савецкай Беларусі у 1931 годзе. Майце гэта на ўвазе, слухаючы мяне.

У адным з лістоў я прачытаў:

«Што рабіць мне ў гэтай справе (а справа: марна маладосьць мінае!—Б. М.)—ня ведаю, наперад заглядаць баюся, і таму ня хочу. Няхай жыцьцё паклапоціцца аб гэтым, а я і так вельмі заняты: трэба-ж і выпіць, і закусіць, а ўсё гэта патрабуе часу. Дзе там ужо нам наперад заглядаць і намагацца зьмяніць цячэньне рэчаў: няхай яно будзе само па сабе, а мы самі па сабе»...

Быў такі выпадак. У габінэт псыхіятрычнай клінікі ўвайшла маладая жанчына. Доктар наважыўся было агледзець

яе, але жанчына раптам схапілася за галаву і—з жахам у вачох—сказала:

— Доктар! Я чытала сёння вершы поэта Пошчак-Бурава.

— Выпіце валер'янкi,—параіў оптыміст-доктар.

І для вас, таварышы, і для мяне—вынік зразумелы.

Ня мець пэрспэктывы—сьмерць.

Няхай не біолёгічная, а моральная, але што ёсьць больш жахлівага, больш трагічнага за моральную сьмерць!

Доктар-псыхіятр! Я веру ў мэдыцыну. Але я не памыліўся: вы не давучыліся.

Ня мець пэрспэктывы—сьмерць.

Валер'янка—ня ёсьць пэрспэктыва.

Гэта аповесьць напісана для тых, хто верыць у мэту, верыць у свой шлях, верыць у свае сілы, у сілы свайго колектыву.

Хто ня мае гэтай веры—прэч рукі ад напісанага мною!—Той няхай ня чытае гэтай аповесьці, аўтар якой—я, і сааўтар мой—наша сонца.

— — але такія ночы скоро блякнуць, няпрыкметна прыходзіць золак.

Толік прынёс у шапцы вады. Падняў Рубанаву галаву, уліў у рот. Вада палілася па твары, па шыі, пад кашулю.

Рубан ня кратаўся.

Толік асьцярожна паклаў таварышову галаву на траву, і тады ўбачыў: твар быў земляным, войстрым—прасьвечвалася скура.

Ішло сьвітаньне.

Тады было: сьпёртае паветра са сьвістам вырвалася вонкі—Рубан уздыхнуў лёгка.

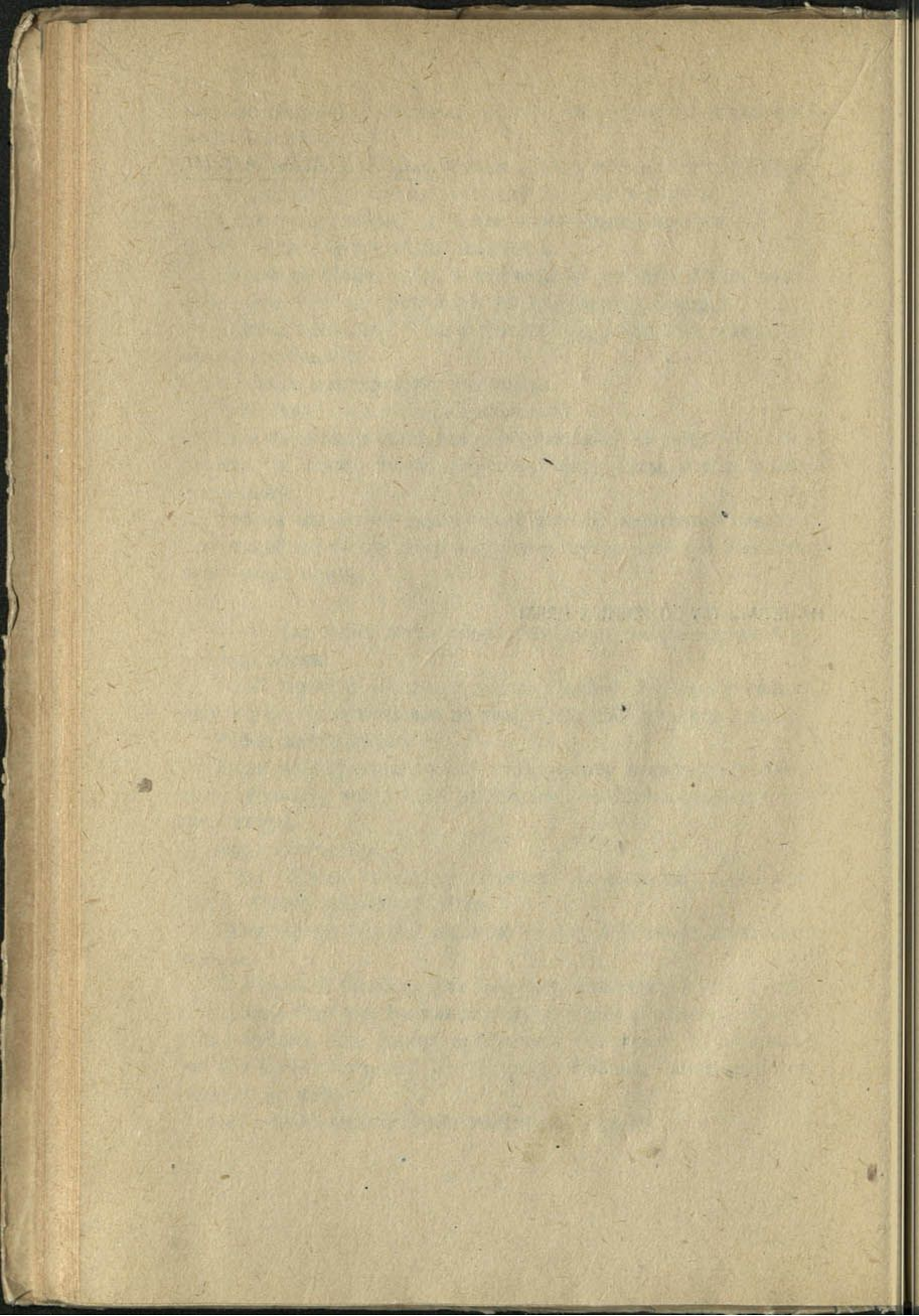
Толік устаў. Узняў цяжкую галаву і ўбачыў: ішло сьвітаньне.

Над зямлёй было хворае на воспу сонцавага ўсходу неба. Наперадзе быў юр. На канце юру—на памеранцавым фоне—стаяў сабака. Яго сьпіна выгіналася войстрымі хрыбецінамі (чорны сілуэт нагадваў Цян-Шань). Сабака, аблізваючыся, глядзеў на неба.

Неба было размалявана майстрамі Палеха.

II. ДВАЦЦАЦЬ АДЗІН

НАПЕРАД, ПА СОНЕЧНЫХ РЭЯХІ

Ён ляжыць тварам угару, галава адкінута назад, рукі распласталіся па траве—адна—правая—ляжыць у вадзе, другая сударгава скамечыла завяўшы ўжо жмут чамярыцы.

Над ім ляжыць неба: спакойнае ў сваёй размашыстасьці а гэтая размашыстасць—бяскрайная блакіць—купаецца ў хвалях ракі.

Яго, напэўна, хацелі кінуць у раку (—цягнулі па зямлі—трава прымятая—), нешта—раптоўнае і непрадбачанае—перашкодзіла дацягнуць да вады: так вось і кінулі на беразе.

Уначы ішоў дождж—буйны, імклівы—і вада засталася аж да раньня ва ўпадзінах вачэй, на моцна сьцятых вуснах. Стаялі і маўчалі.

Ішлі купацца з рогатам і песьнямі, рушнікі паскручвалі—учынілі гэтымі рушнікамі бойку, каб целы разьмяліся пасья сну. Хлопцы кпілі над Самайловічам—ня дужа любіў купацца—што ён абавязкова трапіць на топленика,—Самайловіч, трацячы спакойны тон, агрызаўся ў адказ.

Раньне стаяла такое-ж маладое, як і тыя, што прышлі купацца. Маўчала—густа ўмасьленая расой—высокая трава. Спакойна ішла вада, аблізваючы берагі. Час-ад-часу падалі эалешніку кроплі, яны гулка шлёпаліся аб траву, фігурантна пабліскваў на сонцы расяны россып.

Кінуўшы некаму на рукі рушнік, Калесьнікаў—сьвіснуўшы—разагнуўся, каб кінуцца—у трусіках—у вадку з разьлёту. Ён пабег, а ўсьлед пасыпаліся жарты, рогат, улюлюканьне. І раптам напоўдарозе Калесьнікаў рэзка абарваў бег. За сьпіной выбухнуў рогат.

— Калесьнікаў! Ці не кракадзілу ўбачыў?

— Га-га-га!

— Не, хлопцы, пэўне дзяўчаты купаюцца... Яначка і здрэйфіў!..

— Трымай трусы, Яначка, падаюць!

— Ха-ха! Глядзіце, аж загарэўся ўвесь!

Усе зірнулі на Калесьнікава цела, якое раптам пакрылася густой чырванню. Галава ўнурылася ў плечы—постаць неяк скрывілася на бок.

— Хлопцы! Гайда сюды!

Штырхаючы адзін аднаго, пабеглі навывперадкі, а рогат і крыкі злучыліся ў адзін гуд, і гэты гуд ляцеў разам з хлапцамі.

Сталі.

— Караткевіч?

— Ігнась?

— Што гэта?

Стаялі і маўчалі. Глядзелі на яго—Ігнася Караткевіча, сакратара райкому—а ён ляжаў нярухомы і бесклапотны, нярухома стаяла вада ва ўпадзінах вачэй, на моцна сьцятых вуснах.

Маленькі Андрыенка, не чакаючы на тое, калі прыдуць у сябе здэтанаваныя таварышы, сказаў:

— Я пабягу ў міліцыю. Трэба што рабіць.

І ён пабег лугам—напрост—да мястэчка, а ўжо наўздагон крычаў Самайловіч:

— Да Патапенкі забяжыся. Расштырхай, калі сьпіць. Хай сюды ідзе.

Неўзабаве на беразе сабраўся народ.

Раззлаваны і ўстурбаваны прыбег Патапенка, на-хаду зашпільваючы гумовы палітон,—ён апрануў яго проста на кальсоны.

— Возьмем, хлопцы, яго адсюль.

— У райком нясіце.

Караткевічава цела паднялі і тады ўбачылі: на траве застаўся крывяны сьлед—вырыс чалавечага цела.

— Яшчэ доўга жыў,—заўважыў Калесьнікаў.—З мёртвага столькі крыві ня выльецца.

— Тры раны цесаком,—агледзеўшы труп, констатаваў начальнік міліцыі.—Эх, і svolачы-ж!..—Ён ужо гатоў быў вылаяцца, моцна, ад усяе сілы, каб адвесьці душу, але стрымаўся, махнуў рукой, і ад таго, што лаянка засталася ненароджанай—схмурнела аблічча, зыйшліся бровы, засталася прыкрае нейкае адчуваньне ва ўсёй істоце.

Забітага неслі мястэчкам у райком.

Ля варот збіраліся абываталі, праважалі вачыма ішоўшых, перакідаліся меркаваньнямі—сусед з суседам. Ісакава жонка пад вялікім сакрэтам паведаміла Беневу жонку, што Караткевіч, бязумоўна, застрэліўся сам, і прычынай гэтаму—палец Ісакавай жонкі стрэліў угару—ні што іншае, як гарачая любоў да дачкі рабіна.

— Яна з ім гуляла...

— Ну, не яна гуляла, а ён гуляў, гэта зусім не адно і тое самае.

— Эт, вялікі мне клопат—ён ці яна. Адно я магу сказаць, што дачцы рабіна гуляць з гоем...

Але моральныя сэнтэнцыі суседак скончыліся нечаканым выпадкам. Па вуліцы бегла, заламваючы рукі, Роза. Спазмы сьціскалі горла, сьлёзы каціліся па твары—сьлёзы былі буйнымі, цяжкімі. Яна забылася на ўсё навакольнае, не зьвартала ўвагі на крытычныя пакіўваньні галоў, на грэблівыя ўсьмешкі, на спачувальныя позіркі. Не зьвартала ўвагі, бо было вялізарнае гора—яна ня мела сілы стрымацца, не хацела стрымлівацца: стрымаешся, схаваш гора і яно—ня сьпіць-жа, а дбае!—будзе ціснуць мацней і даўжэй, пячы нутро нявымерным болем.

— Ну, ну, Розачка!..

— Усьцешыла старую мацэру, няма чаго казаць.

— Дачка прылічных бацькоў-яўрэяў! Ай-я-я!

Забітага паклалі ў чырвоным кутку. У пакоі засталася некалькі чалавек: іншыя разышліся хто куды—справы свае рабіць, уражаньні разносіць, рупіцца аб пахаваньні.

— Вораг, таварышы, блізка,—парушыў цішыню Патапенка.

Да Стаходу трэба ехаць цягніком да маленькай станцыі («самотны лабаз, цёмная будыніна вакзалу, знясілена матляецца звон), з якой—згадзіўшы рамізьніка (а іх тут багата і згадзіць зусім ня цяжка)—прасёлкавымі дарогамі, памінаючы добрых і благіх продкаў, трэба трэсьціся на калёсах пяцьдзсят кілёметраў.

Трэба мець на ўвазе, што пяцьдзсят кілёметраў на стаходзкіх калёсах—гэта амаль тое-ж самае падарожжа па нязведаных краінах, над апісаньнем якіх трацяць сваю развагу дзеці сярэдняга і старэйшага ўзросту. Будзьце ласкавы паехаць у Стаход са станцыі ўначы (а ўдзень гэта вам і ня ўдасца, бо стаходзкія рамізьнікі маюць зазвычай выбірацца на ноч): у вашым змораным дарогай уяўленьні паўстануць дзівосныя вобразы, пад кожным кусточкам вам будуць здавацца розныя (у тым ліку—і палескія) Рабінзоны, на пышным лісьце хвой (не рабіце страшкіх вачэй—менавіта хвой, бо дзе-ж на Беларусі растуць пальмы) будуць чылілікаць райскія птушкі, а напрыканцы падарожжа вы захварэеце на непрадбачаную мэдыцынай хваробу, імя якой—амок.

Наперадзе вазка сядзіць стаходзкі рамізьнік, портрэт якога даваць тут ня трэба: гэта той-жа Беня-балагол—стары наш знаёмы—што вёз аднойчы Міхася Лынькова, а Міхась Лынькоў, захварэўшы па дарозе на дробнабуржуазны эстэтызм (як сьцьвярджае дыягноз доктара Бэндэ—захвораньне мясцовае), зрабіў з гэтага рамізьніка героя.

Вазок кідае то ўлева, то ўправа: рамізьнік мужна застаецца на сваім пасту—звесиўшы галаву, ён сьпіць. Конь ідзе спакойным крокам, выбіраючы больш роўную дарогу, конь ведае, што яго не патурбуюць—гаспадар будзе спаць аж да Забуднянскіх хутароў (пры пачатку гэтых хутароў—заезны двор).

Маўчыць ноч. Маўчаць бесклапотныя дрэвы, абступілі яны дарогу і бязудзельна пазіраюць на праезжых.

Анатоль ня можа заснуць. Дый ці можа спаць чалавек, якога чакае новае жыцьцё, новае месца, новыя варункі і

людзі. Так! Новыя людзі. Ад іх—ад людзей—залежыць бадай і ўсё іншае—і жыццё, і месца, і варункі. Ня сьпіць Анатоль, бо думы ходзяць вал за валам (для аматараў вобразаў заўвага: ніхто ня выкарыстаў роўналежнасьці—морскі вал і вал сена), думы концэнтруюцца на людзях, на тэй іх безьлічы, што прышлося бачыць, з якой прышлося працаваць.

Ад'яжджаючы Анатоль меў гутарку з Арансонам—Апоакругкому, які—хлопнуўшы яго па плячы—сказаў:

— Эх, таварыш Шастакоў! Думаеш—хочацца цябе выпраўляць у Стаход? Дый ты нам тут патрэбен, тут, у горадзе...

І, запальваючы дрыжачымі пальцамі папяросу, дадаў ужо цішэй.

— Але, там, Шастакоў, небясьпечны фронт. Ведаеш—балаты, лясы, глушыня... Ну, а работнікаў нямашака, хоць гвалту крычы. Моцных людзей няма, а тут вось яшчэ Караткевіча ўгробілі, зусім пуста. Караткевіч у нас рабіў там зачатырох, сьветлая галава, хлапец на вялікі палец быў...

Нэрвова біўся дым ад папяросы, нэрвова вылёталі словы з ахрыплага Арансонавага горла: у гэтых дзвюх дэталях быў увесь Арансон—надзвычай добры прамоўца-агітатар, спрактыкаваны нэрвовай работай партыец.

— Моцных людзей няма,—гэтыя словы глыбака запалі ў Анатолёву сьвядомасьць, яны неяк акрылілі яго: у гэтых словах ён пачуў падмацаваньне сваім уласным сілам.

Ноч распусьціла свой машастовы веер (аматарам вобразаў заўвага: ноч зялёных і блакітных пераліваў можна параўнаць з хвостом паўліна),—а дрэвы маўчаць, маўчыць далячынь, маўчыць конь.

Сьвітаньнем былі ў заезным.

Заезны дом стаяў пры дарозе, абнесены нізенькім парканам, а вароты—новыя, яны пахлі яшчэ смалой—былі высокімі і шырокімі: нешта сьмешнае было ў гэтым спалучэньні нязграбных варот і нізенькага паркану.

У хаце народу было мала. За сталом—(заплямлены чаем і рукамі абрус)—сядзеў каранасты чалавек—з чатырохкутным лбом, пад якім гарэлі зялёныя вочы (цвікі дый толькі).

Гаспадар стрэў ля варот, спытаўся, як ехалася, якія навіны ў горадзе, папрасіў закурыць і тады ўрачыста—прыставіўшы напаяўкружочкам руку да вуснаў—паведаміў:

— У вас ёсьць папутчыкі, весялей будзе ехаць. Стаходзкі сакратар... Вы, таварыш, чай будзеце піць?

Павіталіся. Вочы (цвікі дый толькі) гарэлі цёплым гумарам, дый у гэтым агні была яшчэ нейкая—няўлоўная—примесь: радасьць нейкая.

— У нас шмат работы, а людзей—адзін-два і ўсё тут.

— Мне аб гэтым Арансон сказаў. Але думаю, што актыў усё-ж скалоцім.

— Як-жа іначай! Моладзі поўнае мястэчка, але моладзь, ведаеш, такая... як табе лепш сказаць? ну, местачковая. Сам разумееш.

Пілі чай. Патапенка трымаў сподак усёй рукой, растапырыўшы пальцы, дзьмуў, надуваючы няголеныя шчокі, студзіў чай.

Бралася на ўсход сонца. Быў контраст: брудная шэрань заезнага дому і ружовае (кроў у малацэ) расьцьвітаньне раіцы.

У дарозе Патапенка расказаў пра забойства Караткевіча, пра забойцаў, яшчэ неадшуканых.

3

Раней гэта было ўрачыстасьцю. Праўда, што-кольвек ад яе—ад гэтай урачыстасьці—засталася і цяпер. Але скажэце на ласку, што гэта за ўрачыстасьць, калі нават стары Шолам—паважаны яўрэй—не адмаўляецца браць грошы, лічыць іх, сварыцца з-за недаданага пятака ў суботны дзень.

Не! І Стаход рэволюцыянізуецца. Гэта можна заўважыць у дробязях, ня кажучы аб рэволюцыянізацыі вуліц (—шыльды, лёзунгі, палотнішчы).

Дробязі! Яны формуюць дэлае, моалітнае, галоўнае, яны формуюць жыцьцё. Дробязі! Яны родзяць новае—спачатку лёдзь прыкметнае, лёдзь улоўнае для няўзброенага вока, а гэтае новае расьце, дробязь + дробязь,—яны—гэтыя дробязі,—даведзеныя да бесканцовасьці,—нараджаюць

двуістасьць у тым, што было, што здавалася да зьяўленьня гэтага новага моалітным, двуістасьць супярэчнасьцяй: абалонка моалітнасьці—толькі чабра ўсходняй жанчыны.

Ахутаны дзедаўскімі звычаймі, што з любасьцю праносіліся праз гады, нібы тора ў руках прапаведніка, угрунтаваны мядзянымі падсьвечнікамі і падносамі, чыстымі сурвэткамі ў вечары пятніцы—быт у сям'і рабіна прашоў праз рэвалюцыю незакранутым, моалітным. Рабін Калмановіч быў тым чалавекам, які ўмеў утойваць ад сям'і раптоўныя няпрыемнасьці, а іх—гэтых няпрыемнасьцяй—была безліч, домінуючай адзінкай з якой было зьмяншэньне заробтку. Дачка—Роза—аб гэтым ня ведала. Калмановіч ганарыўся мудрасьцю сваёй развагі, што аднойчы падказала яму так:

— Рабін Калмановіч! Калі ты хочаш, каб лёх твой быў сухім і цёплым, калі ты хочаш, каб хмары над домам тваім прайшлі без навальніцы, калі ты хочаш, каб дачка твая—адзіная дачка, рабін Калмановіч!—вырасла вартай годнасьці свайго бацькі—ты маўчы, ты не абурайся на тое, што робіцца навокал, ты рабі выгляд, што жыцьцё цячэ старым рэчышчам.

І Калмановіч гэта рабіў. Ён быў з выгляду спакойным, заўсёды мяккім і аднатонным. Ці стаяў ён каля ўсходняй сьцяны ў часе малітвы ў сінагоге—пачэснае месца, ці гаварыў на вуліцы з набожнымі яўрэямі, ці даваў парады, ці—нарэшце—вячэраў дома—ён быў аднатонным.

Але бывае так: чатырохкутнік вакна адкідае на сьцяну сьветлы стэрыотып; за вакном—на вуліцы—праяжджае воз, устаўлены бутэлькамі з півам; сонечныя промні вар'ююцца; па сьветлым стэрыотыпе бягуць зялёныя, чырвоныя, хмурыя хвалькі:—стэрыотып парушан законам пераламленьня промняў. Аднатоннасьць—зьвішча часовае.

Рабін Калмановіч забыўся на закон пераламленьня промняў. Аднатоннасьць была парушана самым нечаканым, раптоўным чынам.

Эстэр у распачы сказала:

— Твая дачка, Мэер, плакала па гоі. Мне пра гэта сказала Бенева жонка. Ты і цяпер будзеш маўчаць, Мэйері

Ішоў вечар у шэрым гарнітуры. Вечар быў ладным юнаком—прайдзісьветам—і ўсё навакольнае ўраз сваю ўвагу скіравала на яго. Вечар штукарыў, галузаваў. Вечар быў шляхетным.

— Ну?—перапытаў рабін Калмановіч.

Эстэр глядзела ў вакно. Яна бачыла, што навывчараў на вуліцы штукар-вечар—моладзь ішла гуляць, пара за парай, нібы ў фігуровым мэнуэце, але дзіўным было тое, што пары былі злучаны самым нечаканым чынам: хто-б гэта даў веры, калі-б сустрэў удзень на мястэчку Хаю Пэрэль—машыністку РВК—побач з шаўцовым сынам Айзікам!

— Ну?—у другое перапытаў рабін Калмановіч.

Эстэр павярнулася да яго, запанаваў на твары клопат, турботны—матчын—роспач.

— Вунь зірні, калі маеш ахвоту,—і яна ткнула рукой у шыбіну (—адказам быў тупы звон).

З-за фіранкі—ён прытрымліваў яе адной рукой—зірнуў рабін на вуліцу. Вочы ўраз набрылі на дачку—на ягоную дачку Розу: ішла яна самотна, воддаль ад вясёлага грудку моладзі.

— Ну?

Эстэр узлавалася. Гэта было відаць па тых лілёвата-барвянцовага адценьня плямах, што ў момант упрыгожылі твар.

— Хіба ты ня бачыш, Мэер, якая сумная твая дачка?

— Ша!—рабін узняў рукі ўгару.

— А чаму маладой жанчыне пажурыцца няможна? Дзе гэта такі закон ёсьць?

— Эт, што з табой гаварыць.—Лілёвата-барвянцовыя плямы пачалі блякнуць.—Бенева жонка Соня казалася, што як хавалі гэтага самага Караткевіча, каб яму лёгкай зямля была, дык Роза траха ў магілу не ўвалілася. Шэйна казалася Соні, што Фаня Рузіна казалася яе дачцы Песі, як Іда Абрамаўна бегала ў аптэку да Сары Сапожнікавай за валер'янкай для...

— Уух! Шэйна казалася Соні, Соня казалася Фані, Фаня казалася Песі,—ня сьцерпеў рабін Калмановіч.—Ну, і што, што з гэтага выцякае?

— Ой, Мэер, я бачу, што ў цябе мазгі выцякаюць. Ты, Мэер, асьлеп, не на людзях кажучы. Убі сабе ў галаву, што Роза ад рук адбілася, мне сорам па мястэчку прайсьці. Усюды, усюды гавораць пра мой няшчасны лёс!...

Эстэр да такой стэпені расхвалявалася, што доўга не магла патрапіць рукой у кішэню, каб знайсьці насоўку і абцерці сьлёзы.

Мэер задумаўся.

Ён пайшоў у суседні пакой, бразгануў умывальнікам, доўга абціраў рукі. Пасьля гэтага, узяўшы маліцьвеньнік, ён сказаў безапэляцыйным тонам:

— Добра. Я заўтра пагавару з Розай. Запалі лампу.

Хістаўся ў маліцьве рабін. Хісталася лампа. Хісталіся цені.

4

Навіна—(ад Менскай вуліцы, дзе жыў Беня-балагол, яна завярнула на Аптакарскую, трапіла на рынкавы пляц, папаўзла, нібы вусень па дрэве, перавулкамі і завулкамі)—усіх зацікавіла.

Цяпер, сустрэўшыся ля вазоў, гаварылі так:

— Добры дзень, Шэйна.

— Здаровенькі былі! Нешта дорага сёньня масла. Ліхія часы наступаюць...

— Эт, аб чым гаварыць, Шэйна! Масла дорага, недакупішся.—Паўза. Прыкры рух рукой.—Ды што масла! Вось людзі і тыя дзешава каштуюць.

— Чаму вы так кажаце, Соня? Няхай бог усьцеражэ нас.

— Я кажу пра Караткевіча.

— Ну?

— Вось я і кажу—забілі яго, а новага прыслалі на яго месца. Самі людзі і на сьмерць ідуць.

— Новага прыслалі?

— Так, прыслалі. Сёньня прыехаў.

Навіна ішла з хуткасьцю пажару. Увечары ўсё мястэчка павысыпвала на вуліцу, каб пачуць больш пэўныя весткі аб прыехаўшым, каб угледзець яго.

Вырашалі праблему:

— Яўрэй ён ці рускі?

— Беня казаў, што няможна зразумець. З твару—рускі, але-ж гаварыў з Бенем па-яўрэйску.

— А што значыць—з твару? Хіба ў яго напісана на ілбе, ці што?

— Але-ж відаць.

— Эт, відаць! Пажывём, убачым.

Чаканьні цікаўных ня спраўдзіліся. Прыехаўшы не прайшоў тым вечарам па местачковых вуліцах.

У адзін голас вырашылі:

— З гонарам.

— Гарадзкі.

У гэты-ж самы час, у цесным пакойчыку Патапенкі ішла гарачая гаворка. У пакоі было пяць чалавек—райкомаўцы. Сваюліў самавар. Яму падпяваў яшчэ гарачы хлеб: ён пыхцеў над нажом.

— Комсамолу тут шмат працы. Мястэчка вялікае, раён ладнаваты. А вось комсамольцаў у нас—як таго гароху на каменні.

— Колькі ў местачковай ячэйцы?

Даведкі даваў Андрыенка. Ён прыкладаў сярэдні палец да ілба, прыжмурваў вочы і адказваў:

— Было дваццаць адзін чалавек. Аднаго трэба лічыць выбыўшым.

— Малавата, малавата. Ну, а як з дысцыплінай, з культурным, політычным разьвіцьцём?

Андрыенка на гэты раз адказаў неадразу. Яго унівэрсальны пратакол—галава—страціў у гэтым месцы сваю дакладнасьць.

— Дысцыпліна, кажаш ты? Трэба сказаць шчыра: з дысцыплінай—алох. Гэта бадай першачарговае пытаньне, што трэба вырашыць.

Патапенка дадаў:

— Было некалькі выпадкаў простага хуліганства. Яшчэ і цяпер прыходзіцца расхлёбваць. Нават справа да нас дайшла. Але... у мяне такое ўражаньне, хлопцы, што Шастакоў не вячэраў.

— Дзе ты думаеш асесьці?

Анатоль усьміхнуўся.

— На кватэры Караткевіча. Я там ужо з Самайловічам быў. Будзе добра. А наконт вячэры ты не памыліўся, ад раньня нічога ня еў.

Сваволіў самавар. Пыхцеў пад нажом хлеб. Ценкія скуркі ад кілбасы сьвяціліся апэтытным бляскам.

— Лі чай, Шастакоў, наварочвай.

Праз поўгадзіны разьвіталіся.

Анатоль застаўся ў сваім новым пакоі. Распакаваў чамай-даны. Агледзіўся. Пакой быў сярэдняга памеру: два вакна глядзелі ў ноч. На этажэрцы ў бязладзьдзі навалены былі кнігі. Анатоль узяў адну з іх. Гэта быў зборнік аб моладзі і мяшчанстве. Кніжка была густа ўмялавана алоўкам, на палях дробным пачыркам упісаны заўвагі. Далей Анатолю трапіўся зборнік рашэньняў пленуму ЦК, а наступная кніжка разьвесяліла яго. Гэта было—«Без черемухи» Раманава.

— «Значыцца,—думаў Анатоль,—пытаньне бытавое тут на першым месцы. Як ня дзіўна, прыдзецца пачынаць з самых азоў».

І яму ўспомнілася прайшоўшае.—

... Зіма люцее. Какафонія мяцеліцы заўладала горадам—перавулкі і вуліцы ў сьнежнай цемры паглынулі рэдкія ліхтары. Пуста. Ён—Анатоль—сьпяшаецца дахаты. Наставіў каўнер, на вочы шапку насунуў. Вецер гудзіць, вецер зьвярэе, а яму—цёпла, і з гэтай прычыны весела. Наперадзе на рагу—ліхтар. Падыходзячы да яго, убачыў постаць дзяўчыны.

— Таварыш... Слухайце... Праводзьце мяне дахаты.

У галаве мільганула—«вулічная напэўна», але—каўнер высокі, шапка цёплая, гараць шчокі ад ветру—лёгка і весела. Падышоў.

— Хадземце,—і нечакана для сябе зарагатаў:

Какафонія мяцеліцы заўладала горадам—перавулкі і вуліцы, цёмныя кубы камяніц, танклявы стогн ветру—усё гэта ўспомнілася толькі праз колькі часу, тады калі ён абчышчаў у сенцах з паліта сьнег, тады, калі прыемнай—ня

часта перажыванай—утульнасьцю засьпявалі спружныны канапы.

Пры сьвятле адбылося перараджэньне цёмнай жаночай постаці: яна была зусім маладой, з махнатай шапкай ільняных валасоў, з тонкімі—майстэрскі падфарбаванымі—губамі.

— Эх, як гарыць цела ад марозу,—жанчына млява выцягнула ўгару рукі, пазяхнула, а ўвейках кувырнуўся ледзь улоўны сьмех.

Ён—мэханічна—пацягнуў яе да сябе, пасадзіў на калены. Яна, усьміхаючыся, церабіла ягоны гальштук, песьціла валасы, мякка дакраналася сваімі грудзьмі да ягонага цела.

— Які ты малады,—сказала яна.—Напэўна, недзе маці чакае... А я цябе ня пушчу. Мы вось зараз віна вып'ем, павячэраем. Ты любіш віно? Так, ты любіш віно... Табе падабаюцца, такія, як я? Чаго ты пазіраеш так? Я прыгожая?..— Яна абхапіла рукамі ягоную шыю, засыпала пацалункамі.

Як выпілі—сьвятло пайшло акружынамі, цела пружынілася весялосьцю і безразважнасьцю. Плакаў за вакном вецер, настывала на вакне дзівосная маразовая росьпісь.

Перараджэньне цёмнай дзявочай постаці адбылося канчаткова: яе цела паблісквала сьвежай ружовасьцю. Ён схопіў яе, падняў, паваліўся на канапу: акружныны пайшлі шалёнай быстрынёй.

Яго сустрэў дзяжурны.

— Гэта што значыць, Шастакоў?

У адказ было бяссэнсавае мычаньне.

— Эй, братка, з табой такога ня было. У нас ты лічышся ўжо выхаваным, прыкладам. А тут... Ды зірні на сябе, што з тваім тварам?

З глыбіні чатырохкутнага люстра выплыў адлюстравак бледнага твару, густа ўмяляваны чырвонымі плямамі (—«яна цалавала фарбаванымі губамі, вось сволач!»).

— А ўдзень будзе сход ячэйкі, цябе вылучаюць сакратаром. Ты разумееш, што гэта азначае? Першы-ж раз у комуне са сваіх сакратара выбіраюць, цябе, значыцца. А ты...

Быў сорама перад рыжым Ромкам—дзяжурным па комуне, а разам з сорамам войстра паўставаў боль, накіпам пеніўся ён.

— Ромка,—схапіў за руку Анатоль.—Слова даю... Чуеш? Толькі не кажы гэтага нікому заўтра... Гэтага ніколі ня было, ты-ж ведаеш мяне з першага дня комуны... Ведаеш, яна стаяла адна, ёй было холадна... ну, вось... жаласьлівым голасам папрасіла адвесьці дахаты... я нават рагатаў... Чуеш, Ромка, слова даю...

У канцы калідору вырасьлі бомы гадзінніка, вырасьлі і рассыпаліся гулкім пошчакам пад каменнаю стольлю калідору.

— Ідзі спаць.... Толькі цішэй, не пабудзі хлапцоў... Сам будзеш вінен, калі даведаюцца,—адказаў Ромка.

... Анатоль швыргануў кніжку Раманава. Нават пры ўспамінах нешта драпанула па целе—войстрае, дужа няпрыемнае. Як здарыўся гэты выпадак—прышлося шмат працаваць над сабою, каб вытруіць тое благое, што яшчэ засталася ад блуканья бяспрытульным, у «сламе» са злодзеямі, налётчыкамі, марафэтчыкамі, і ён—Анатоль—у гэтай барацьбе са сваім уласным я выперадзіў шмат каго з іншых насельнікаў комуны.

Ён адчыніў вакно.

Лёгкай прахладай павявала ноч. Недзе за мястэчкам—ля ракі—сьпявалі зашмальцаваную, нібы хвастач, патрапаную, нібы саракагадовая жанчына, песьню:

Сьляці к нам, ціхі вечар,
На мірныя палі...

5

Гэта быў першы сход пасья доўгага перапынку. Яшчэ за дзень да сходу былі выклеены абвесткі, у якіх асабліва падкрэсьлівалася, што гэты сход адчынены для ўсіх, што на гэты сход запрашаецца беспартыйная моладзь. Так ніколі не рабілі ў Стаходзе. Але актывісты—Самайловіч, Андрыенка, Длугач—не протэставалі, не супярэчылі новаму сакратару:

— Хлапец свой. Ведае, што робіць.

Анатоль тымчасам рыхтаваўся да сходу. Гэты сход павінен быў вырашыць багата пытанняў: ад яго залежыла праца ячэйкі, а галоўнае—рост яе.

— Ведаеш, Патапенка, яшчэ сам не ўяўляю, як павесьці сход,—казаў Анатоль.—Адно толькі ведаю, што ад сходу трэба ўзяць усё, што можна, зрушыць справу з мёртвай кропкі трэба.

— Як павесьці, будзе відно. Абы ўпэўненасьць у патрэбе гэтага сходу.

Адзін за адным сыходзіліся ў народ. Андрыенка перапыняў кожнага прыйшоўшага ля дзьвярэй, цягнуў да стала, соваў у рукі аловак і—падштырхваючы—казаў:

— Зарэгіструйся, братка. Прозьвішча і імя, дзе працуеш.

— А як па бацьку?

— Бацьку з маткай можаш сабе пакінуць. Гэтага ня трэба.

Прышоў Мікола Длугач. Ён быў у чорным гарнітуры, у белай кашулі з мяккім каўнёрыкам, нядбайна выпушчаным напаварх. Гэты белы каўнерык надаваў усёй постаці Длугача нейкі асаблівы выгляд: буйны—рымскіх абрысаў—нос, тонкія, нібы жаночыя, губы, бязладзьдзе расчэсаных угару русых валасоў,—усё гэта было неяк падпарадкавана беламу мяккаму каўнерыку, нядбайна выпушчанаму напаварх. Прышоў Мікола Длугач не адзін. Разам з ім прышоў сьмех, прышлі галасы чатырох дзяўчат. З іхным прыходам абстаноўка неяк ураз змянілася: зрабілася весела, цесна, шумна.

— Длугач, цябе Шастакоў кліча.

— Дзе ён?

— У чытальні. Ідзі хутчэй.

Адчыніў дзьверы. Чытальня была пустой. Ля вакна, сьпіной да яго, стаяў новы сакратар райкому, пра якога Мікола чуў шмат, але якога яшчэ не пасьпеў убачыць.

— Добры дзень.

Анатоль павярнуўся, працягнуў руку.

— Я бачыў праз вакно, як ты ішоў з дзяўчатамі. Мяне гэта дужа зацікавіла.

— Што менавіта цябе зацікавіла?—ня ведаючы, як зразумець сакратаровы словы, перапытаў Длугач.

Анатоль ледзь прыкметна ўсьміхнуўся. Длугач хацеў стрымацца, але гэта не ўдалося: ён усміхнуўся таксама.

— Мы падумалі, відаць, адно і тое-ж. Не, не дзяўчаты мяне зацікавілі... Гэта ня так важна... Вось ты з імі неяк абыходзішся лёгка... Трэба гэта выкарыстаць.

— Ну?

Анатоль бачыў, як паволі чырванее Міколаў твар. Як жладзецца па куткох губ вінаватая нейкая ўсьмешка.

— Ды, як я бачу, ты не разумееш мяне,—засьмяяўся Анатоль.—Трэба выкарыстаць у тым, сэнсе, каб дзяўчат уцягнуць у ячэйку. У нас-жа ніводнае няма. Толькі трэба асьцярожна. Нам трэба самае лепшае, самае здаровае. Вось было-б нядрэнна, каб сёння на сходзе да нас у ячэйку падала заяву якая-небудзь дзяўчына.

Мікола зарагатаў:

— Ну, таварыш Шастакоў, ты-ж і можаш страху паддаваць. А я ўжо думаў, што табе нагаварылі на мяне нямаведама чаго. Чысьціць мяне ўзяўся. А наконт дзяўчат гэта можна. Я гэта зраблю.

— Толькі вазьмі ў апрацоўку такіх, якія нам карыснымі будуць.

— Добра, добра, я гэта зраблю.

Убег Самайловіч.

— Братцы, давайце пачынаць. Восьмая гадзіна ўжо.

— А комсамольцы ўсе?

Самайловіч разьвёў рукамі.

— Дзе там усе! З дваццаці толькі чатырнаццаць.

— Пойдзем пачынаць.

Калі сярод прыйшоўшых, што бяз жаднага парадку расьселіся па пакоі, вырасла постаць Шастакова—высокі, з прыгожым тварам (энэргічныя сінія вочы пад дужкамі шэрых брывей)—ён адразу завалодаў увагай усіх прысутных,—тады ўраз сьціхлі, абарвалі гаворку на сярэдзіне, наважыліся слухаць.

— Таварышы! Шэсьць комсамольцаў ня прышло на сёнешні сход. Я думаю, што аб іх трэба паставіць пытаньне

на бюро. Ячэйкі даўно ня было, сходы нячастыя, і ня варта багата разважаць аб прычынах, якія перашкодзілі ім зьявіцца на сход.

Самайловіч, перагнуўшыся праз сьпінку крэсла, шаптаў Андрыенку:

— Ой, братка, навошта ён гэта кажа? З гэтага сход пачынаць няможна.

— Маўчы.

— Цяпер, калі перад нашай організацыяй, перад нашай ячэйкай на ўвесь рост паўстала пытаньне аб большай гнуткасьці ў працы, мы павінны асабліва войстра паставіць пытаньне аб дысцыпліне. І ня толькі, таварышы, мы яго ставім, мы яго павінны вырашыць і вырашаем. Наш аўторытэт, аўторытэт комсамолу, формуецца нашай зьяднанасьцю, нашай адзінасьцю ў працы. А без дысцыпліны пры нядбайнасьці да выконваемае работы—гэтай адзінасьці ня будзе. Перад намі паўстала яшчэ адно пытаньне,—казаў далей Шастакоў:—Гэта пытаньне тычыцца нашай стаходзкай ячэйкі ў значна большай ступені, чым усе іншыя пытаньні. Мы абвяшчаем барацьбу за рост нашых шэрагаў, за прыліў у шэрагі комсамолу лепшай часткі беспартыйнай моладзі.

Длугач казаў да Жэні:

— Слухай, Жэня, ты павінна ўступіць у ячэйку.

— Гэта гарыць?—гэтак-жа ціха пыталася Жэня.

— Ды не гарыць, а ведаеш...—моцна сьціснуў руку.—... Так лепш будзе. Я цябе....

— Мацней любіць будзеш?

Длугач змоўк. Потым, лучыўшы спадручаны момант, сказаў зноў:

— Дый пра што, Жэня, казаць. Ты-ж у нас самая актыўная, самая баявая. Здаецца, сама не адзін раз аб комсамоле думала... А я, Жэнь, мацней любіць буду... усё-ж свая, комсамолка.

— Ну, ты.. слухай лепш.

Пасыпаліся запытаньні. Пыталіся рознае: як у гарадзкіх ячэйках з дысцыплінай, чаму шэфства для абмену практыкай няма, ці організуюць дыспут пра комсамольца ў быту.

чым скончылася сьледства па справе забойства Караткевіча, ці будуць ўзімку працаваць гурткі.

— Сьледства яшчэ ня скончана. Аб выніках будзем ведаць. Дыспут організуем. Ня мясцовым матэрыяле. Для гэтага трэба рыхтавацца. Хто за тое, каб гэту справу даручыць Самайловічу? Гурткі будуць. Яшчэ не абмяркоўвалі плян працы, але яны будуць.

Апошняя запіска—акуратна складзеная—была наступнай:

«Таварыш Ш. Я чула, што ты быў бяспрытульным. Як ты трапіў у КСМ? Раскажы аб сабе».

Анатоль засьмяяўся.

— Тут, таварышы, пытаюцца пра мяне. Як-небудзь наладзім вечар самадзейнасьці, я на ім і раскажу што-кольвек цікавае з свайго жыцьця. Цяпер скажу толькі адно. У КСМ уступіў у працоўнай комуне для бяспрытульных. Пытаньняў больш няма?

— Хто хоча выказацца,—запытаўся Андрыенка, абмацваючы вачыма прысутных.

Цяпер пачалося звычайнае. Кожны чакаў, калі пачне гаварыць іншы, пачуліся галасы.

— Ды аб чым гаварыць багата.

— Усё зразумела.

— Абы работу пачыналі...

Ля сьцяны ўзьнялася з месца дзяўчына сярэдняга росту, войстравокая, з задзёрыстым вырысам губ, з чырвоным грабянём у валасох. Яна сказала:

— Дай, Андрыенка, мне слова.

— Ну, ну, шпар!

Дзяўчына кашлянула. Мэханічна правяла па валасох рукой, прыгладзіла іх—валасы паблісквалі чорным гладзем.

— Вось Шастакоў правільна сказаў аб дысцыпліне. Гэта ў ячэйцы павінна быць на першым месцы...—Яна раптам замяшалася.—Ды я не пра гэта... Я хацела сказаць пра сабе... Чырвань заліла твар:—Слухай, Андрыенка, лепш сам прачытай... вось тут я напісала,— і яна сьпехам перадала паперу.

Андрыенка прачытаў:

— «У комсамольскую ячэйку мястэчка Стаход. Заява».

— Ой, Жэня!—штырхнула яе суседка.—Ты ў комсамол паступаеш? А што цётка скажа?

— Што яна скажа? Хіба я не сваім розумам жыву?

Праз крэслы прабіраўся да яе Шастакоў. На твары была цёплая вясёлая ўсьмешка, ёю-ж—гэтай ўсьмешкай—гарэлі вочы. Ён схапіў Жэню за руку і, ціснучы яе, сказаў на поўны голас:

— Цісну руку, бо гэта першая комсамолка, першая дзеўчына, што не пабаялася... цёткі!

Яго словы захлынуліся ў гулкіх воплесках і рогаце.

6

Калі-б Калмановічу казалі, што ў пятніцу яму ня прыдзецца есьці фаршыраванай, туга нашпігаванай цыбуляй і перцам, рыбы, калі-б яму казалі, што ягоная ўласная жонка Эстэр, выпрабаваная за трыццаць гадоў сумеснага жыцця, упадзала маладога мужчыну і кінула ягоны дом—дык і тады-б Калмановіч ня здзівіўся, ня страціў-бы свайго спакойнага, аднатоннага выгляду.

Дый ці можна параўнаць з гэтым тое, што ўчуў толькі-што рабін Калмановіч? Ці можна паверыць, што вушы не дачулі, вочы не даглядзелі? Не! Хочаш—ня хочаш, а паверыць прышлося.

— Хай сьцеражэ бог, Мэер. Але што гэта будзе, калі дзяўчаты ў комсамол папісаліся? Аб гэтым трэба падумаць.

— Так, аб гэтым трэба падумаць,— падмацаваў рабін Калмановіч, і, ашчарэпіўшы рукамі галаву, пачаў думаць.

Сусед сядзеў насупраць. Сусед спадзяваўся на розум рабіна, верыў у яго, як у самога сябе. Ён і ня ведаў, якое выйсьце знойдзе рабін, але выйсьце знайсьці трэба абавязкова—гэта сусед ведаў добра.

— Гэта яшчэ палова бяды, Мэер, калі хлопцы пішуцца. Ну, яны самі сябе гаспадары, нічога не парадзіш. Але, Мэер, дзяўчаты.

— Так, дзяўчаты,—пакіўваў галавой рабін Калмановіч.

— Калі ўжо яны пайшлі, дык тут трэба бачыць канец. Рабін Калмановіч дэталізаваў словы суседа:

— Гэта пачатак канца, Нохім. Гэта азначае... Што гэта азначае? Адбіліся ад рук, ад хаты, ад законаў... ну, і канец яўрэйству...

— Эт, аб чым думаць багата! Трэба ратаваць маладых ад пагібелі.

Даўшы «спакойнага сна», бразгаючы клямкамі, пайшоў з хаты сусед. Калмановіч паменшыў агонь у газоўцы, сеў за стол, паклаўшы перад сабой сухія, з сінімі жыламі, рукі. Калмановіч задумаўся. Дума была важкай і цяжкай нязьмерна. Трэба было ламіць свае старыя звычкі, пераконваць сваю ўласную развагу, што аднойчы падказала правілы аб аднатоннасьці. Аднатоннасьць гэтую трэба было адкінуць, трэба было забыцца на яе. Што з таго, калі ён будзе безрупатлівым і аднатонным звонку?—ссаць, драпаць, балець будзе ўсярэдзіне, усёй істотай будзе валодаць турбота, будзе хадзіць турбота целама, і ці добра, ці блага гэта абыйдзеца—хто-ж ведае?

У Калмановіча—дзьве існасьці. Адна—карэнная—што, уцаляваўшыся аднойчы ў развагу, прадыхтавала ўстойлівы, здавалася, закон:

— Рабін Калмановіч! Калі ты хочаш, каб лёх твой быў сухім і цёплым, калі ты хочаш, каб хмары над домам тваім прыйшлі без навальніцы, калі ты хочаш, каб дачка твая—адзіная дачка, рабін Калмановіч!..

Ходзіць целама турбота, важкімі ды цяжкімі думамі засела турбота ў галаве. І настойліва, і балюча, і войстра гудзіць у істоце, у падсвядомасьці другая, толькі што народжаная, існасьць:

— Слухай, слухай, рабін Калмановіч! Лёх твой, дом твой, дачка твая... Так, дачка твая кіне бацькаўскі дом, будзе жыць з гоем... Дзякаваць богу, аднаго забілі. Дык ша! Знойдзеца новы,—хіба мала комсамольцаў, што зазіраюць у вочы твае дачкі?

Калмановічу раптам здалося, што за сьпіной у яго стаіць нейкі незнаёмы чалавек, чалавек упяў позірк у ягоную

сьпіну, чалавек ашчэрвае ў злыдушным рогаце рот. Калмановіч усхапіўся. У хаце нікога ня было. На вуліцы, пад самым вакном, стаяла Эстэр з Шэйнай, пра нешта ціха перагаварваліся.

Рабін падышоў да вакна.

— Эстэр—паклікаў ён жонку.—Хадзі ў хату.

І тады, як ля дзвярэй вырасла маленькая пагорбленая жончына постаць, у істоце Калмановіча другая існасьць канчаткова перамагла першую.

— У пятніцу,—сказаў Калмановіч,—трэба прымаць гасьцей. Няхай Роза павесяліцца з таварышкамі. Я хачу, каб у нашай сям'і панавала весялосьць. Трэба, каб была поўная хата маладых, каб было весела, Эстэр.

Жонка стаяла ля дзвярэй, прыморожаная нечаканым рашэньнем рабіна, стаяла старая Эстэр і пазірала на мужа, а ў вачох выраслі—

— ??

Калмановіч правёў рукой па машастовай зялёнага колеру сурвэтцы, разгладзіў складкі.

— Трэба ратавацца, Эстэр. Я—яўрэй, і для мяне ўсе яўрэі—яўрэі. Трэба ратаваць іх.

Трагічным быў голас рабіна, трагічным быў цень рабінавае постаці, што—пераламіўшыся—лёг на сьцяну і столь, але гэтага не магла зразумець старая Эстэр, бо гардэроб умоўных чалавечых пачуцьцяў местачковаму жыхару невядомы. Аджа трагічнасьць—зьява адносная, бо я ведаю, што зайздросны позірк Бэрнарда Гэтцке выклікае ў часткі гледачоў сьлёзы спачуваньня, а іншым—у тым ліку і мне—хоцацца дзёрзка рагатаць над кволасьцю застарэлага буржуа-лёвэласа: дык ці-ж у часе кіносэансу распачынаць спрэчкі аб жанры, аб амплуа Бэрнарда Гэтцке?

Гэта мы, чытач і аўтар, можам уявіць сабе трагічнасьць рабіна Калмановіча: чорны цень, пераломлены на сьцяне і столі, даўгая, шырая шыя, войстры вырыс твару з чорнай мяккай барадой; у вачох захаваўся празрысты адлюстравак турботы і... мне хоцацца рабіна Калмановіча ў гэты момант параўнаць з Ісусам Хрыстом Врубэля.

Але старая Эстэр сваёй жаночай інтуіцыяй, сёмым пачуцьцем чалавека зразумела, што трэба слухацца мужа, муж ведае, што робіць.

— Ой, цорэс,—сказала ў распачы Эстэр.

7

Квадрацік паперы, густа упісаны дробнымі літаркамі, ляжыць перад імі на стале. Далей—за сталом перад імі вакно, шкло ў вакне ў дробных пухіркох, і вуліца, якая відна праз шкло, комэдна ліліпуціцца: хочаш разгледзець добра, што робіцца на вуліцы, шчыльна вачыма прыхініся да шкла, захіні вочы рукой напоўкружочкам—дагістарычным тэлескопам—і тады ўбачыш людзей на вуліцы не ліліпутамі, не акторамі «Пятрушкі», а самых сапраўдных людзей на звычайны чалавечы рост.

Гэтае—дрэнна зробленае шкло—дадзела папярэдніку Шастакова, і вакно было завешана вялікім аркушам тоўстае паперы. Дакладчыкі, рыхтуючыся ў гэтым пакоі, кавалак за кавалам падралі фіранку на тэзісы,—плян, што ляжаў у выглядзе папяровага квадраціка перад імі, быў таксама кавалам гэтае фіранкі.

— Галоўнае што? Нардом трэба зрабіць сапраўды культурнай установай, а ня месцам для спатканьняў. Яго трэба загрузіць цікавай, карыснай і вясёлай працай. Значыцца, мы пачынаем з вечара самадзейнасьці?

— Ёсьць. Распланіроўка гурткоў. Ты бяры сабе гурток марксызму і ленінізму. Патапенка вельмі заняты, ад яго нічога ня возьмеш.

Дробным, акуратным, як і сам, почыркам Длугач напісаў побач з «Маркс—Ленін» прозьвішча сакратара. Анатоць усьміхнуўся ад раптоўнага зьбегу слоў.

— Слухай, Длугач. Так і ўмаўляем. У суботу павінен быць вечар самадзейнасьці. Зьбяры хлапцоў, няхай нардом у чалавечы выгляд прывядуць.

— Добра, добра. Усё будзе зроблена,—Длугач сунуў папяровы квадрацік у кішэню, вышаў з пакою, прыгладжваючы рукой непаслухмяныя валасы.

Анатоль пайшоў да Патапенкі.

Цьвіў твар мяккай усьмешкай, і гэтая усьмешка рабіла Патапенку дарослым дзіцянем: стваралася ўражаньне, што не ў паперах—за пісьмовым сталом—корпаецца Патапенка, а рукамі па лужыне плёскае русявы прыгажун, ці лепіць з жоўтага пяску бабкі.

— Ай, братка!—агрэў далоньню па ўласнай патыліцы Патапенка.—Ты ведаеш, дрэнная ў нас справа з паступленьнем падатку. Па Ціхвінскаму сельсавету, прыкладам, на сёнешні дзень траха да дзесяці процантаў даходзіць. І ў хвост і ў грыву крыў Жолуда, а рады нямашака. Чорт ведае, што рабіць!

Ён зьвёў бровы—шырокія ды густыя бровы,—не, ня ўмее сакратар парткому рабіць твар строгім. Бровы былі зьведзенымі, на ілбе італьянскім алаўком намаляваны зморшчыны (—пад войстрым кутом сяклі яны бровы), а губы тапырыліся усьмешкай.

— Пайшлі ў Ціхвінічы Самайловіча, я яго праінструктую,—прапанаваў Анатоль.

Патапенка махнуў рукой.

— Яго ўжо фінчастка ў Ніўкі выправіла. Я аб гэтым думаў.

Шастакоў узяў са стала дырэктыўны ліст, прабег яго вачыма: за звычайнымі радкамі (друкавалі пад сьвежую капірку, літары пасталі густымі плямкамі) была трывога—націснуць на фронт сельгаспадатку.

— Выправім Длугача, Патапенка. Ён справіцца.

Патапенка войстра зірнуў на Шастакова.

— Не, не,—засьпяшаўся ён.—Длугача ня трэба, нешта ў ім ёсьць гэткае... фацэтнае.

— Табе гэта здаецца.

Але Патапенка, расьсякаючы паветра рубам далоні, шпарка сыпаў далей:

— Ня люблю я яго, і цябе хацеў папярэдзіць... Ты нешта з ім шмат гаворыш, нагружаеш работай...—Сьцішыўся. Узяў Шастакова за руку.—Ня ў той бок, Шастакоў, глядзіць хлопец. У галаве адно, каб толькі шчыблеты блішчэлі, каўнерык

быў чыстым. Не, не, я ведаю, я не памыляюся, ня люблю яго...

— Не падыходзь так да людзей, Патапенка, цяпер-жа ў нас не ваенны камунізм, што мы ў апорках мусім хадзіць. Якраз гэта не загана.

Сказаў Анатоль і зірнуў неспадзеўкі на свае боты: забыўся пачысьціць, густа ляжаў на іх пыл.

— Яно так, дык так,—мякка сказаў Патапенка.—Але вось ня люблю я яго, што хочаш рабі...

— Калі ўсе партыйцы заняты, паслаць няма каго.—настойваў Шастакоў,—дык справа ясная—мы павінны дапамагчы. Ведаеш што? Няхай Длугач едзе разам са мной. Я ячэйкі наведу, па сваёй лініі рабіць буду, адначасова-ж і яму дапамагу. Згодзен?

— Круціся ні круціся, а згадзіцца трэба. Асабістую антыпатыю ня возьмеш-жа за прынып.

Шастакоў засьмяяўся.

— Так-бы вось і разважаў заўсёды.

Па дарозе дахаты зайшоў на ўсякі выпадак у РВК. У шырокім сьветлым калідоры—райвыканком зьмяшчаўся ў былым панскім палацы—было пуста. Падыходзячы да габінэту старшыні, Анатоль пачуў за сьпіной дзявочы рогат. Ён абярнуўся.

— Добры дзень, Шастакоў,—колючы яго вачыма, павіталася Жэня.—Не заўважыў хіба?

Разам з ёю быў і Длугач. Анатоль успомніў словы Патапенкі, позірк мімаволі прыпыніўся на старанна наваксава-ных Длугачовых шчыблетах,—Анатоль усміхнуўся.

— Добра, што ты тут. Заўтра раніцою паедзем у Ціхвінскі сельсавет. Сход будзеш праводзіць. Ну, як жыцьцё маладое, Жэня?

— Ой, трымайце мяне за контрафалды!—зарагатала Жэня.—А як старое жыцьцё? Ці незарана ў старыя запісвацца, Шастакоў?

Анатоль паспрабаваў быў нацягнуць на твар маску сур'ёзнасьці.

— У ангельцаў ёсць добрая прыказка. Рэчы столькі гадоў, на колькі яна паказвае...

— Ну! Гэтая добрая пагаворка якраз і ўгробіла твае аргумэнты.

Утраіх яны пайшлі ў сталоўку. Па дарозе Жэня расказвала аб тым як задумала яна мэханізаваць кравецкую майстэрню, як цяжка пераканаць райвыканкомаўцаў, каб адпусцілі на гэтую справу грошы. Жэня расказвала, падмацоўваючы словы свае энэргічнымі рухамі і звонкім—гуд бубнаў—рогатам, ад якога рассыпаліся ў розныя бакі курыцы, што дагэтуль спакойна і рупліва разграбалі нязьмеце-нае яшчэ, сьвежае сьмецьце.

8

Восень стаіць цёплая. Паветра пахне мускатам, такім, што кружыць мяккім вальцам галаву, бродзіць кроў ад гэтага восеньскага водыру, нібы віно. І як людзі—п'янеюць туманы, яны густой пенай асядаюць па юрох, за імі—туманамі—хаваюцца лысіны юроў, туманы асядаюць тлустым накіпам, а калі сонца абудзіцца—вар'ююцца яны, рассыпаюцца ў прасторах кор-дэ-балетам, каб наступнай ноччу зноў збірацца на бяседку—пракаветнымі рыцарамі—наўкола нязлічоных сталоў—лысін юроў.

У мястэчку-ж восень куды бяднейшая за тую багатую сястру сваю, што асталявалася на палёх, наўкола мястэчка. У мястэчку восень аднатоўвае сваё бытаваньне выпарэньнямі лужын, пасохлымі трупікамі кляновага лісьця, галузваньнем сьцяжкоў, якімі ўпрыгожаны чырвоныя абозы, сьмяротнай хваткай мух у сталоўцы—дармовая прыправа да абеду з апенак.

Восень стаіць цёплая. Хіба можна паверыць, што надыходзіць бабіна лета, калі стаіць гэткая пагода? Млоснасьцю кладзецца на целы сьпека—лезь у раку дый сядзі ў ёй дзень цэлы. Але рака... Рака дбае аб восені: іржой лісьця скрозь вада ўсеена, вада сьцюдзёная, гусіным пупышкамі паробіцца скура—бррр!

Сонца густым алеем льлецца па зямлі, сонца плавіцца на зямлі, нібы на вялізарнай патэльні.

У рацэ халодна, на зямлі горача, ну, а калі ўзьлезьці куды-небудзь высака-высака, у паветра—цікава, як там—горача ці не?

— Ведаеш што, Мотка? Узьлезем на царкву. Там дах гэтымі днямі фарбавалі, драбіны стаяць.

Мотка насоўвае на вочы шапку—як лез учора на ігрушыну, дык страціў брыль, але такі ўцёк ад крываногага Лёўкі—узіраецца ў зялёны дах царквы: гарыць дах сьвежай фарбай, аж вочы сьлепнуць ад зыркасьці.

— Лезем, ну! Гасьцілавіцкі гасьцінец увесь чыста відаць адтуль, чырвонага абозу чакаць будзем.

Сябры, шлёпаючы па цёплых, густых лужынах, ідуць да царквы. Драбіна высокая, старчаком стаіць, і, здаецца, ледзь ня валіцца. Але хіба гэта страшна? Эт, ці мала што здаецца людзям. Першым палез Рыгор. Счакаўшы хвіліну, падаўся за ім і Мотка, а праз колькі часу яны ў салодкім задаваленьні ляжалі на гарачым даху.

— Вялікі, я чуў, абоз пойдзе з Гасьцілавіч. Вазоў пяць-дзесят.

— Тое самае, што і з Ніўскім будзе. Чакалі, чакалі, аркестру выправілі аж за мост, а яны з Лўцаўшчыны прыехалі, другой дарогай. Музыканты праз усё мястэчка навыперадкі беглі сустракаць.

— Ну і што?

Рыгор працэдзвае праз зубы сьліну і толькі пасья гэтага з глыбокім сэнсам акту кажа далей.

— Ну і нічога. Пасьпелі даехаць да коопэратыву, пакуль яны прыбеглі.

Мотка хоча дайсьці да караня справы:

— А як ты думаеш, Грышка? Калі-б музыканты бяз труб беглі, дык пасьпелі-б дабегчы?

На гэткае складанае запытаньне адразу не адкажаш, трэба ў важыць усе, што да моманту, акалічнасьці і тады...

— Чаго гэта вас паўзьбівала туды, халера на вашу галаву? Злазь далоў, каб з цябе ўжо вантробы лезьлі!

Пытаньне засталася без адказу. Мотка ня кратаўся з месца. Рыгоравы вусны зьбялелі. Ён паволі ўстаў і пайшоў да драбіны.

— Лезем, братка, нічога ня зробіш, нарваліся,— і ён—
неспадзеўкі—паскроб за вухам.

Зьлезьлі. Не пасьпеў Мотка ступіць на зямлю, як нейчае
вялізарнае тулава ўсім сваім цяжарам абвалілася на яго,
войстра загарэўся твар ад важкай поўхі—і нібы водгульле—
гэтаму войстраму болю, што апанаваў твар, азвалася ўсё
цела, потым усё зблыталася, адчуваньні перапынілі фікса-
цыю болю—ён быў па ўсім цэле.

— Дзядзечка, а дзядзечка, ратуй, мілы, б'е ён Мотку,—
праз сьлёзы прасіў Андрыенку Рыгор, цярэбячы ягоны
рукаў.

Надта сьпяшаецца вёрткі Андрыенка—працы нямаведама
колькі. І так з абедам апазьніўся—напэўна, там возчыкі на
дарозе чакаюць.

— Каго б'е? Хто б'е?

Цягне яго хлопчык, абліваючыся сьлязьмі,—«Што гэтак
узьяло яго?». Ён паварочваецца, глядзіць у напрамку да
царквы, куды паказвае хлапец, прышчурвае вочы і... ён
убачыў.

— Ёх, п'яная морда!

Моцным штыршком адкінула азьвярэлага чалавека, па-
хіснуўся—спрэс п'яны—і паваліўся.

— Я яму пакажу, жыдзяню пархатаму, як храм сьвяты
паганіць! Я выб'ю з яго...

Андрыенка—два пальцы ў рот—свіснуў. Ужо іх убачылі,
бегла з розных бакоў колькі чалавек.

— Жыдоўскі абаронца, хрыстапрадавец!—лемантаваў у
лужыне п'яны стараста царквы, б'ючы сябе па грудзях.
Ты думаеш, на цябе ўправы ня знойдзеца, касамол ты
саплівы!

Ляжаў зьбіты Мотка: на твары настывалі струпы, буль-
катала паветра ў горле, з кутка вуснаў цякла дробнымі
крэплямі, сьцякаючы на зямлю, кроў. Доўга не разважаючы,
схапіў Андрыенка Мотку і пабег у амбуляторыю.

Хваляваліся людзі.

— Эт, даў з пару таўхалёў, няхай ня лезе.

— Але-ж гэта не за старым часам?

— Адкусілі яны кавалак гэтае самае царквы, ці што? Стаіць-жа на месцы!

Мястэчкам бегла Моткава маці, учуўшы пра здарэньне, як завіналася ля печы. Вось-жа з хвастачом у руцэ, з падаткнутай спадніцай, перасякала яна местачковы пляц, крычучы на ўвесь голас:

— Айяй! Халера на тваю галаву, каб на цябе ўжо астатні раз вады нагрэлі, каб костачкі твае сабакі парасьцягалі, каб...

Арбітражам здарэньня былі—пахілыя, пашарпаня хаты стаходзкія дый насельнікі іхныя—коснасьць і тупасьць, пранесеныя, нібы тора ў руках прапаведніка, праз стагодзьдзі.

9

Вастраносая Фаня стрэліла вачыма ў свайго кавалера. Піня Розін скрыпнуў ад здавальнення наваксаванымі ботамі—так б'е капытам заводзкі жарабец, калі адчуе спакусны позірк кабыліцы—і сказаў, перасыпаючы местачковы жаргон моднымі слоўцамі:

— Фаня, пойдземця да Калмановічаў на журфікс, мяне бяспрыменна прасілі прысутнічаць.

— Ах, як замічацельна, ах, як біспадобна! Міне таксама скомпромэнтавалі прыйсьці,—і яна залілася салодзенькім рахтаньнем.

— Дазьвольце вас на буксір ўзяць, таварыш Фаня,—бяручы яе пад-руку, адказаў далікатны кавалер.

І ў паветры—густым ад водыру таных духоў, ад «букетаў бабушкі», ад «цвет загар», ад церпкага паху жаночых падмышак і разапрэлых шкарпэтак «в нікакую клетку»—плавалі ў паветры сьліўкі культ-уух-уурнага росту стаходзкага «вышэйшага сьвету»:

— Ізя, будзьце такім добрым, пакажэце нам новы фокстрот!

Ізя ў модных ботах—(насок «шымі»), з вялікім блакітным бантам замест гальштука, з нядбайнай самаўпэўненасьцю выкідаючы проста перад сабой рукі, адказвае:

— Цяпер фокстрот ня ў модзе, цяпер танцуюць чарльстоны...

— Ах, чарльстоны!—уздыхаюць стаходзкія красуні, робячы губкі, густа пафарбаваныя сумесьсю цэглы з лінолінам, банцкам.—Навучыце, навучыце, Ізя, чарльзону...

— Ня трэба адставаць ад эпохі,—з выглядам сталічнага льва, тонам прапаведніка доўжыць Ізя.

Потым ён выходзіць на сярэдзіну пакою, выварочвае наскі «шымі» ўсярэдзіну (—так ходзяць людзі, хворыя на грыжу), абцірае хустачкай твар і пачынае выкручваць нагамі вар'яцкія «па» чарльстону, паддаўшыся ўсёй постацьцю наперад.

— «Каб хаця вытрымала падлога»,—ціха ўздыхае Эстэр, ставячы на стол эмаляваны імбрычак цыкорыю.

За сталом, засланым машастовай зялёнай сурвэткай, сядзяць старэйшыя. Тут—царства рабіна Калмановіча, тут—вырашаецца праблема ратаваньня моладзі ад хвароб часу.

— Ша! Досыць вам ужо вар'явацца. Ша! Рабін Мэер хоча сказаць слова.

Ён устае з крэсла, ягоная хударлява постаць вырастае над зялёным полем стала, ягоным словам акомпануе лагодным вурчаньнем эмаляваны імбрычак.

— Маладыя людзі...

— ввр-ввр...

— Слухайце нас, старых яўрэяў...

— вурры-вурры...

Голас рабіна дасягае такое патэтыкі, якая ня сьнілася лепшым прамоўцам сусьвету.

— Што азначае малы Мотка? Эт, гэта яшчэ дробязь, але гэта дробязь можа перарасьці ў вялікае. Яўрэі!

— вэры, вэры,—падпявае імбрычак.

— Наступаюць часы страшэнных пакут, варочаецца ліхалецьце, пагромы і голад. Вы помніце, яўрэі, стаходзкія пагромы?!

— ррры-ррры,—рычыць імбрычак.

— Разам трэба трымацца, яўрэі, разам бараніць сваю веру, свой дом, сваіх дзяцей, ад пошасьці, што сьледам ідзе за комсамолам. Што чакае яўрэйства, калі рускія мужчыны

будуць гвалтаваць нашых дачок?! Што будзе з нашымі дачкамі, калі яны захварэюць на хваробу, імя якой—распушта?! Якія будуць нашы нашчадкі, яўрэй?!

Розе зрабілася кепска. Яна рэстаўравала ў памяці свае сустрэчы з Ігнасём Караткевічам... Ой, бацька, стары бацька! Ты ня ведаеш, якім гарачым каханьнем было каханьне гэтага «гоя»!.. Роза зьбялела. Роза наважылася ўстаць, усхапіцца, хацелася крыкнуць вось тут, перад усімі, у твар свайму роднаму, так, роднаму бацьку:

— Не мані, стары яўрэй, не мані! Ты ня ведаеш, якое шчасьце абмінула тваю дачку! Дзе табе, старому, разумець гэта... Плач, стары яўрэй, над горам сваёй дачкі, плач разам з ёю!..

Навокала загармідарылі.

— Валер'янкі дайце! Вады, вады!

— Мужчыны няхай выйдучь! Расшпілеце сукенку...

— Што з ёю? Адчынеце вакно хутчэй!

Хударлявая постаць над зялёным полем стала раптам пачала тлусьцець, пашырацца, зрабілася вялізарным камяком; гэты камяк зашавяліўся мноствам ножак рознай велічыні, ножкі растуць па столі, па сьценах, па...

— Ай!

Рыжы волат-павук ледзь варочаецца ў чатырох сьценах пакою, а ягонья ножкі, ногі, нажышчы ўпіваюцца, нібы цьвікі, у сьцены, у столь, у падлогу—яшчэ адзін момант і захістаецца хата, трэсьне, пасыплецца штукатурка, вылузьнецца з грубка жвавы агеньчык—і па агні будзе баляваць таўсты, рыжай тлустасьцю наліваны, павук.

Шклы акулляр нацэліў доктар Палешук на гадзіньнік, працяраючы пульс.

— Схадзеце на кватэру, жонка дасьць камфару...

Роза білася ў незразумелым для доктара нэрвовым прыпадку,—за заслонай гэтага прыпадку—у змораным уяўленьні, у існасьці падсьвядомых сьветаў—варушыў ножкамі, нагамі, нажышчамі павук-волат, аплятаў маленькае Розіна цела.

У сьмецьці—жывыя істоты. Сьмецьце жыве сваім адмысловым жыцьцём. Сьмецьце можа слухацца чалавечага голасу, пацяшацца, зьдзекавацца над чалавекам, скарацца яму. Мяцеш падлогу, а саломіна трапіць у шчыліну—хоць ты плач, хоць ты скач!—доўга будзеш драпаць венікам, а саломінка тырчыць у шчыліне, пакіўваецца на бакі і зьдзекуецца над табой.

За свой век старая Соня навучылася месці падлогу, пад яе венікам сьмецьце паслухмянае, нібы зьвярына дрэсіроўшчыка, гоніць венік сьмецьце па хаце аж у мяцельнік Наогул—рэчы слухаюцца Соні.

Міскі і тарэлкі пастроіліся на паліцы ў чынны шэраг, нямудры струмант, што да гатаваньня ежы, атайбаваўся ў кутку ля печы, драўляныя кружочки на гладышох неўтрапенна пабліскваюць—у дрэва бляск матавы—на сонцы.

Людзі ня надта слухаюцца Соні—вось дзе бяда куды большая. Нават родны сын—падшыванец Мотка—маці старую ў сьлёзы ўводзіць. Каб хаця ў хаце што зрабіў, дапамог ёй—не малы-ж дзевяты год пайшоў. Дык дзе там! У яго інтарэс свой, у яго сваё жыцьцё—местачковая вуліца.

Задумалася Соня. Стаіць пасярод хаты, венік ў руках трымае, глядзіць у вакно. Дый хіба ў вакно? Вакна Соня ня бачыць, ня бачыць і ката, што абнюхвае гладыш на падваконьніку.—У сярэдзіну сваёй старай істоты, у думы свае матчыны ўзіраецца Соня. І часта так думае Соня аб старасьці, аб тым, што мужык—Беня-балагол—ледзь ногі валячэ, дый конь... Што конь? Хіба на ім доўга паездзіш? Стары конь. Сьлепаваты на вока. Ужо некаторы месяц чуе па начох Соня, як ўздыхае—дужа цяжка—у хляве конь.

— Добры дзень у хату!

Ай, ай! Чужы чалавек прышоў, а тут хата нямецкая, ложкак незасланы, дый сама—ці мала што можа падумаць чужы чалавек.

— Сядайце, таварыш, вось тут... Я яшчэ не пасьпела,—засьпяшалася Соня.

— Нічога, нічога,—адказвае Андрыенка.—Я на хвілінку толькі. Ня турбуйцеся. Я прышоў пагаварыць з вамі аб Мотку.

Сьвяза пакацілася па матчыны твары (буйная, празрыстая, яна здавалася жоўтай—жоўтым быў твар старое).

— Дрэнна яму,—уздыхнула яна.—Ён і здаровым ледзь дыхаў, а тут яшчэ... Ведама, у горы гадаваўся, ён у мяне шосты...

Андрыенка яе сучешыў. Доктар сказаў, што нічога сур'ёзнага няма, ну, ведама, п'яны разбойнік асабліва не глядзеў, куды біў, але нічога—скора ўстане. Ён—Андрыенка—прышоў па справе. Ён хоча, каб яна верыла яму, дармо, што ён не яўрэй. Але ён вораг антысэмітаў. Ён хоча судзіць царкоўнага старасту за расправу над безабаронным дзіцём. Ён прышоў да яе, маткі, каб учуць яе асабістую думку наконт гэтае справы.

— Не, не, таварыш, лепш не пачынайце,—спужалася старая Соня.—Вы такія словы кажаце, што хоць да болькі прыкладай—загаіцца. Але я вас прашу... Нашто чапацца з гэтым... каб ён дахаты не патрапіў, злыдух!..

Андрыенка настойваў на сваім.

— Але-ж так пакінуць гэтага факту няможна. Царкоўны стараста—злачынец, ну, а савецкі закон такім не даруе. Хіба вы баіцеся каго-небудзь?

Пытаньне трапіла ў самы цэнтр.

Зноў, як шмат разоў да гэтага, паўстаў перад Андрыенкам магутны закон старога, жахлівы закон, што перашкаджаў, што замінаў хадзе таго новага, што прынесла з сабой рэвалюцыя.

— Ці-ж вы ня ведаеце сілы Кранцэвіча? Ды за яго-ж усё мястэчка сьцяной стане, нічога ня выйдзе з судоў тых... Толькі ворагаў на старасьць нажыву,—і яна прыкра махнула рукой; гэты гэст сказаў больш за словы, гэты гэст быў трагічным.

Андрыенка разьвёў рукамі.

— Цётка Рабіновіч, слухайце, цётка Рабіновіч! Дзе вы жывяце, га? Ну, скажэце мне? У савецкай Баларусі, дзе усе працоўныя ўсіх нацый роўныя, браты... А вы нечага баіцеся.

Падумайце толькі... Хіба вам Кранцэвіч не зрабіў клопату, гора?

Гора? Дык якая-ж гэта зьнядольная жанчына-маці ня ведае цаны свайму гору? Дык хіба даруе яна таму, хто пакрыўдзіў сына, хто крануў сетку тых пачуцьцяў у істоце маткі, якімі аплецена гора? Крані сетку, прачнецца гора, засмыліць бодем сардэчным, ляжа зморшчынай на худым твары і—

— Справа сама ў рукі, Патапенка, прыйшла. Выпусьціць з рук гэты выпадак—гэта азначае даць повад усялякім гугаркам, гэта... ну, як тут лепш сказаць?.. гэта азначае выпусьціць з рук козыры.

Цёплым позіткам абмацаў Патапенка ўзнэрваванага Шастакова. Прыкрываючыся газэцінай, ён сказаў:

— Ціха, ціха! Ты, здаецца, гатовы мяне забіць! Будзь ласкаў, сьціхні і садзіся. Ну, і гарачы вы народ, адкуль гэта ў вас бярэцца толькі!

Націск абурэньняў ракатаў у істоце Шастакова, але цёп-лыя жартоўныя словы Патапенкі абурэньне сьцішылі, улашчанай зьвяругай стаілася яно.

— Аўторытэт ячэйкі гэтым судом узьнімем, вось пра што ня трэба забываць. Нам расьці і расьці, а быт трухлявы наставіў дышла, замінае. Біць, біць такіх сволачаў трэба.

Газэта ў руках Патапенкі зноў удавала з сябе моцную, трывалую заслону.

— Правільна, Шастакоў. Правільна. Хіба я супярэчу, хіба не разумею? Але скажы, што ты ад мяне хочаш?

— Абвінавайцам будзь, вось што.

Пагапенка аж успацеў.

— Ну, пасья такой атакі нават і спаслацца на нагрузку не магу. А чаму ня ўзяцца за гэта табе?

— Я засядальнікам буду... Ведаеш, у такіх справах я дужа гарачы, не цярплю гэтага. Ну, а тут трэба дасканала, спакойна паказаць клясавую сутнасьць справы... Я магу там аблажыць падсуднага, а за кампанію—і абаронцу... Будзе нядобра.

— Ты раіўся з Навіцкай?

— Так, раіўся. Яна абурана яшчэ больш за мяне. Будзе судзіць.

— Дык рыхтуйце. На мяне чакаць ня прыдзеца.

— — і парушыць спакойны наступ будняў, сон праго-віць, зьнікне радасьць, спакой, супачын. Гора? О! Старая Соня ведае, у якія вопраткі апранаецца яно, ведае, колькі ва-жыць матчына гора.—каратаў на шалі насып, не пера-важаць...

— Вы толькі прыдзеце на суд і выступіце сьведкай. Ну, раскажаце, як прыбеглі да царквы. Раскажаце пра Мотку... Ці сьмяяўся ён на вуліцы з папа... дый праз розную там драбязу. Вось і ўсё.

— А плаціць, таварыш, судзьдзі трэба будзе?

Андрыенка ня стрымаў усьмешкі. Дый стрымліваць яе ня трэба было: яна была па-дзіцячаму проста і адкрыта.

— Не, Цётка Рабіновіч, мы, комсамольцы, самі суд орга-нізуем. Вам рупіцца ня трэба.

Правяла старая неспадзяванага гасьця аж за калітку. Вярнуўшыся ў хату, узялася за венік.

— Што там выйдзе? Нічога ня выйдзе. Хіба Кранцэвіча засудзіш?—і яна зноў махнула рукой.

11

Пра гэта сьведчыла ўсё:

— перакрэсьлілі пэрспэктыву прастораў вятры; заюр-лівілі, забалаявалі, засваволілі па зямлі; будуць доўга сты-нуць яблыні ў садку; зьвініць шкло безьліччу ручаін; дагі-старычным мітам стаіць—вечарамі—над прадоньнем барво-вае — колеру струкоў перцу — сонца; апошнія сьведкі летніх актаў запладненьня: гарбузы—(іх жоўтае мяса пахне жаночай цяплынёй), пепенкі (—імі можна гуляць у пінг-понг), памідоравы россып (—барвовая пухліна); зямля стра-ціла цнатлівасьць: безьліч кволага павуціньня;—

— пайшлі яны—вятры—з поўначы, крануўшы струны ракі, азвалася рака тысячамі домр, а алешыны, а тапэлі, а кляны пусьціліся ў скокі;

— поэты—упіўшыся знайшлі патрэбным у адзін голас заявіць сьвету, што ў іхніх душах—туман, дужа сівы (—барані, божа!), што містычная поэзія якраз найлепшым чынам адпавядае эпохальным вібрацыям іхніх геніяльных душ, і ўзьнялі свой баявы (на выпадак Konflikтаў ва ўстановах з шыльдамі аб «моцных трунках») сьцяг, а на ім—на баявым сьцягу—быў вобраз чалавекападобнай малпы—(нешта сярэдняе паміж пітэкантропусам і красуняй, у якой праваліўся ад сіфілісу нос)—быў вобраз «Праксэды», і—

— а тымчасам: паўзьлі на горад атакай чырвоныя абозы—легіёны жыта пшаніцы, аўса, бульбы; комсамол распачынаў культпаход, моладзь заставалася на вечарынках пасья сходаў—скакала пад двухрадны; хавалі пад шопэнаўскі марш забітага актывіста-селькора, і—

— і так званьня поэты часінамі, калі асядала муць, складалі Праксэдзе гімны: «У маіх маленьнях адзіная ты»...

— і хлебныя легіёны, комсамольцы, гарманіст, музыкі, што гралі Шопэна, чакалі новай, непрасьпяванай яшчэ песьні-гімну аб вякох ваяцкіх, вякох-валатох...

— —пра гэта сьведчыла ўсё:— —

— —восень памірала à la Марыя Антуанэтта.

Але...

У Стаходзе зіму сустракалі дакладна прапрацаваным плянам работы народу, падрыхтоўкай да комсамольскай вучобы, паходам за культурны рост местачковае працоўнае моладзі, за інтэрнацыянальнае выхаваньне. Апошняе—асноўнае ў гэтую зіму. У пляне вызначаны даклад, дыспуты, вечары. Самайловіч настойваў:

— Хлопцы! Калі дыспут закацім, дык абавязкова на нашым... ну, на местачковым матэрыяле. Каб біла ў самы пуп.

— Інакш і не зацікавім, а трэба, каб беспартыйныя былі,—згаджаліся ўсе.

А покуль разважалі Самайловіч, Андрыенка і выкладчыца грамадазнаўства ў сямігодцы аб дыспуце, пакурваючы

папяросы, на падлозе ў залі прымайстраваўся Курыловіч—
маляваў вялізарны плякат:

СУД НАД АНТЫСЭМІТАМ КРАНЦЭВІЧАМ

Длугач падганяў:

— Братка Васіль, хутчэй, родненькі, хутчэй варушыся.
Яшчэ-ж пяць лёзунгаў трэба зьяліць.

Але Курыловіч спакойна ляпаў на паперу фарбу, размазваў яе і, напэўна, перажываў наплыў натхнення.

— Пашлі ў школу, там хоць са два зробіць.

Жэня ішла паўз народ. Учула галасы праз расчыненае вакно, захацелася забегчы хоць на хвілінку, але стрымалася: гадзіннік паказваў палову чацьвертай—трэба было ісьці ў арцель, раздаць работу.

Жэня загадвала кравецкай майстэрняй. У Жэні ёсьць два клопаты—сваіх дзяўчат у комсамол уцягнуць і—другі клопат, гаспадарчы—мэханізаваць арцель.

Другая зьмена зьбіраецца: стукаюць зінгеры, з-пад голкі бягуць сыцяжок за сыцяжком, сьпяшаюцца работу канчаць работніцы, сьпешчы сваёй, каб латвей было, падпяваюць.

Жалезны мэтр спрытна адмервае палатно—столка за столкай.

— Бярыце матэрыял, дзяўчаты,—кажа адным Жэня.

— Слухайце, хто выходныя заўтра, не забудзьце-ж ў народ на суд прыйсьці,—гэта другім.

Плян у Жэні такі:—

Адну, другую, трэцюю сыцяну раскідаць, зрабіць пра-
сторную залю з гэтых пакойчыкаў; стол даўжэзны ад
сыцяны да сыцяны паставіць—у шэраг—па абодвы бакі
стала—пасадыць работніц.

Гэта толькі дэталі зьмены. Хіба разгонішся на зінгерах
рознага веку, што зьнесены ў арцель работніцамі—як пай?
Хіба доўга будзеш круціць нагой калёса?—круціш, круціш,
дый, як бачыш, прыстанеш. Конвэер пойдзе па доўгім
стале—паплыве па ім вопратка, прыпыняючыся ля кожнай з
работніц: работніца сваю работу робіць—што-небудзь
адно,—падзел працы. Электрычнасьцю будуць шыць. Так,

як у горадзе, на вялікай фабрыцы, куды Жэня ездзіла на практыку.

Без мяне мяне жанілі,
У арцелі я была...

Стукаюць—візгатлява—машыны, пяюць работніцы, выпяваюць сваю работу, аднатоннасьць сонную гоняць песьняю:

Прыяжджаю я дахаты,
Усе віншуюць з маладым.

А ў Жэнінай галаве конвэер думак клапатлівых, нявырашаных пытанняў, нявыказаных ідэй... «Трэба будзе—думае Жэня—выправіць на якія два дні дзяўчат на фабрыку ў горад. Хай паглядзяць, як шыюць там».

Песьня работніц бярэ такі тэмп, за якім ня ўгоняцца нават калёсцы зінгераў: а хочацца, каб песьню дагнаць работай, каб пас нагрэўся, каб пэдаць сама падкідала нагу,—вялікая радасьць, калі ўпрацуецца чалавек. Спачатку цела не паддаецца настойлівым намаганьням развагі, яшчэ не забыліся цягліцы на ўчорашнюю стомленасьць, вяла ходзяць рукі, нага блытае раскачку калёсца. А потым—нібы алеем падмажуцца цягліцы, а потым—пот дробным шклярусам заблішчыць на твары, песьня паддасьць—і пашло шыцца, страчыцца, рубіцца палатнянае, паркалёвае, картовае, суконнае.

— Жэня!—гэта старшая майстарка падыйшла.—Што гэта ты раптам так зьбялела?

Упартыя пастаўленым пытаньнем утаропіла вочы на Жэню, сваёй высокай постацьцю захінула яе ад усёй майстэрні.

— Напэўна... змарылася...

— А ты ідзі адпачні, дзьве зьмены ніводзін чалавек не прастоіць. Не сыцеражэшся ты, Жэня,—і даўгім пальцам з бліскучым напарсткам паківала на яе.

— Вось тут заказы ўпарадкаваць трэба... Думала сёньня... Ты ўжо, калі хто прыдзе, зрабі...

— Добра, добра. Ідзі ўжо,—бяручы за плечы, выправоджвала Жэню на вуліцу.

Ветрам—біў ён у твар—абвеяла Жэню. Твар гарэў на вятры, а цела пабегла прыемная дрыготка. Праблягаючы вулку, напаткала Жэня важную постаць чатырохгадовага хлапчука. Ішоў ён, пакацячы па бакох вочы, у руцэ трымаў кавалак булкі, мачанай у малацэ: булка густым месівам працэджавалася праз пальцы.

— «Ух, якой камлючок слаўны».—Апусьцілася перад ім на цыпачкі і ўголас сказала:—Чый ты, хлопчык?

Хлопчык расплыўся ўсьмешкай, і—доўга не разважаючы—тыцнуў у Жэнін твар булкай.

— Я цёцю ведаю... Яна вунь там, вунь там... з жалезнай палкай.

Душачы і хлопчыка і свой сьмех, падкінула «камлючка» ўгару—высака, высака.

— Ну, ідзі дахаты. Там мама чакае.

Вецер біў у твар.

12

Патапенку папярэдзілі хлопцы, каб ён не падкачаў, калі ў часе дакладу што-небудзь раптоўнае здарыцца. З намёкаў ён зразумеў, што хлопцы рыхтуюцца ілюстраваць ягоны даклад, але колькі ён ня выпытваў—ніхто нічога не сказаў. Тады і Патапенка стаіў тую навіну, якую ўчуў сёння ад работнікаў ДзПУ:—«Будзем, мальцы, квіта, няйначай».

Гэта-ж быў колектывам вышуканы мэтад, і вось сёння рабілася яго выпрабаваньне—ад гэтага-ж выпрабаваньня залежаў посьпех новага мэтаду работы на родму.

Перад тым казалі:

— Усё-ж можна зьбіцца з панталыку. У цябе, можна сказаць, тэзісы, плян пэўны, а тут—шась!.. Што ты зробіш, калі саб'ешся?

— Ну, Патапенку не саб'еш. Калі-б хто іншы быў, мо'-б і зьехаў, а ён знойдзе, што сказаць.

Выпытвалі пра тэзісы. Аб іх Патапенка сказаў з большага, бо:

— Я рыхтуюся, братцы, за поўгадзіны, каб сьвежым у галаве было.

Увечары над нардомаўскім уваходам загарэўся чырвонымі літарамі вялізарны плякат:

КЛЯСАВАГА ВОРАГА—АНТЫСЭМІТА—ПАД ПРОЛЕТАРСКИ СУД

і на зьмену з гэтым плякатам—то загараўся, то згасаў другі:

ТУГ—СУД НАД АНТЫСЭМІТАМ КРАНЦЭВІЧАМ

Зьбіраліся людзі да нардому грудкамі—па некалькі чалавек, зьбіраліся і ўсьміхаліся—дзівячыся—чырвоным літарам:

- Ого! Да чаго дадумаліся.
- Хочаш ня хочаш, а зойдзеш.
- Самі ногі ідуць!

Нібы перапёламі паплавы заплясканы: паўнютка народу. Тут і комсамольцы, і партыйцы, і вучні з настаўніцтвам, з пагранатраду чырвонаармейцы прыехалі.

- Бра-а-атцы! Глядзецце!
- Што там?

Вучні паўзлазілі на лаўкі, каб убачыць тое, што робіцца ля дзьвярэй.—А там—ля дзьвярэй—аж расступіліся ад здзіўленьня: чырвоны, нібы певеневы грабень, блытаючыся ў даўгой сваёй апранасе, цяжка сопучы дый хаваючы позіркі ў рыжай барадзе—прышоў поп. Ён, як убачыў хлапчукоў-вучняў, наважыўся праслухаць традыцыйнае—

«Поп прышоў, чорт з табой!—

але замест гэтага яго стрэла навала гучнага рогату.

- Прышоў свайго падбрэхіча ратаваць.
- Ня клюне мянтуз, хай не спадзяецца!
- Дзіва што!

Роўна а восьмай гадзіне, калі нардомаўская заля добра такі ўспацела ад сапеньня, рогату і гаманы людзей, на стале, што стаяў пасярэдзіне сцэны, кувырнуўся—раз, два—мядзяны званочак.

— Сёмка.—штурхнуў пад бок таварыша,— званок на нітку начэплены, ці што?

— Ніткі-ж ня відаць. Ціка-а-ава...

Перад сцэнай вырас начальнік—(сам начальнік не адмовіўся ўзяць удзел у судзе)—міліцыі і голасна сказаў:

— Прашу ўстаць, суд ідзе!

Мякка лёг на чырвоны стол жоўты портфэль судзьдзі Навіцкай—ад гэтага портфэлю дый ад скураной дзяжуркі судзьдзі забегалі па залі промні.

Пайшлі формальнасьці.

Потым раптам пагасло сьвятло. І ўжо ў цемры—праз яе наступіла ў залі млосная цішыня—мэталічным стукам адзвоньваліся словы Навіцкай:

— Таварыш комэндант! Прывядзеце падсуднага.

Недзе рыпнулі дзьверы. Пачуліся крокі. Пстрыкнуў выключачель: на сцэне стаяў, азіраючыся—позірк трапляў на міліцыянэраў, што стаялі па абодвух баках—Кранцэвіч Заля ахнула ад нечаканасьці: думалі, што сьвятло пагасла выпадкова.

— Лоўка!.

Гэта правяраўся мэтод.

— Вам прад'яўлена абвінавачаньне, падсудны Кранцэвіч,—пасля анкетнага апытаньня зьвярнулася да царкоўнага старасты судзьдзя.—Як паказала сьледзтва, вы не прызнаіце сябе віноўны?

— Амгу,—адно прабурчэў у адказ падсудны, унурыўшы ў плечы спрэс аброслую чорным валосьсем галаву.

— Што вы можаце дадаць да паказаньняў сьведак?

Заля, напружыўшы чаканьне, застыла ў глыбокай і чыстай, нібы конскае вока, цішыні. Пад безьліччу позіркаў няўхлюда паварочваў сваё грузкае тулава царкоўны стараста, і было такое ўражаньне, нібы пасадзілі яго на гарачае вугольле.

— Ну, Патапенка, ты-ж на экран глядзі, лаві на-ляту,—ціха сказаў Длугач.—Не падкачай, глядзі!.

Патапенка быў на трыбуне.

— Мы ўступаем у пэрыод будаўніцтва соцыялістычнай эканомікі. Першы год нашай пяцігодкі паказаў, што ўсе прадпасылкі для пасьпяховага будаўніцтва соцыялістычнай індустрыі для форсаваньня тэмпай колектывізацыі пад кіраўніцтвам камуністычнай партыі ў нас ёсьць.

І вось на экране, што быў з правага боку трыбуны, зага-
рэлiся літары і лічбы дыяграмы:

КАПІТАЛЬНЫЯ ўКЛАДАНЬНІ ў НАРОДНУЮ ГАСПАДАРКУ

паўзлі пунктыры:

і на канцы гэтай жывой сьцежкі вылузнулася аднекуль з
глыбіні экрану:

13 МІЛЬЁНАў РУБЛЕў

На хвілінку прыпыніўся Патапенка, зірнуў на экран, по-
тым у блёк-нот, паскроб патыліцу.—«Ах, жэўжыкі, гэта-ж
аперадзілі мяне!» Але падхапіў агнявую лічбіну, зрабіў вы-
нік, і тэзісы засталіся ляжаць нявыкарыстанымі.

— І ў той час, калі ў Савецкі Саюзе мы будзем соцыя-
лістычную эканоміку, там, на Захадзе...

Гэтага моманту баяліся арганізатары: колектыўна выпра-
цаваны мэтад біў тут нашармака. Самайловіч уключыў за
сцэнай рэпродуктар, загадзя злавіўшы ў эфіры Варшаву.
Уключыў і нэрвова працягнуў руку да праводкі: з рэпро-
дуктара ў залю пабеглі—нечакана для ўсіх—мэлёдычныя
гукі малітвы. Руку сьціснуў стаяўшы побач Курыловіч.

— Не чапай!

— Але-ж нам фокстрот трэба... разлажэньне буржуазіі,—
зьбялеўшымі вуснамі прашаптаў Самайловіч.—А тут!..

— Вячэрная малітва ў кафэдральным касьцёле... Вось
слухай Патапенку. Ай да малайчына!

Патапенка і тут ня спыніўся. У душы захапляючыся на-
думкай хлапцоў, ён спакойна вёў даклад далей па нечаканых
для яго тэзісах.

— Вось вы чуеце...

— ... Варшаву,—сьпехам падказаў Шастакоў.

— ... вячэрнюю імшу ў варшаўскім касьцёле. Рэлігіяй
хочуць буржуі адцягнуць рабочых Захаду ад рэволюцыйнай
барацьбы. Галовы цёмных сялян забіваюцца казкамі аб цу-
дах розных вострабрамскіх божых мацерак. А ці-ж гэта вы-
ратуе буржуазію?

Зачараваная зала ледзь дыхала. Першы раз ня бразгалі аб графін, першы раз не званіў старшыня, каб сьцішыць людзей. І ня толькі людзі ў залі затаілі здзіўленьне, пераўзброіўшы гэтакі здзіўленьне ў бязмежную ўвагу. Склад суда і той сядзеў прытаіўшы дыханьне. Толькі стаходзкі поп, як пачуліся органныя гукі з рэпродуктара, уздыхнуў голасна на падабенства квактухі.

— І вось у гэты час з цьвілі гадоў, з глыбіні старога, адчуўшы, што прыходзіць канец, капіталістычныя элементы ўзьнялі сваю галаву. Кулак, нэпман, поп, ксёндз, рабін... Гэта яны выпусьцілі на ланцугу цэрбэраў. Гэта іх воляй накіроўваецца сьмяртэльны ўдар у сьпіну актывіста-селькора. Гэта яны выкарыстоўваюць няўстойлівыя, варожыя элементы нашага грамадства, каб як хаця перашкодзіць будаўніцтву соцыялізму.

Шастакоў нэрвова церабіў кавалак паперы, пазіраў нецярпліва на ёмістую Патапенкаву патыліцу: дужа-ж цягне Патапенка, хутчэй-бы да галоўнага, да мэты даходзіў. Але вось пакамечаны аркушык адляцеў на сярэдзіну стала, Шастакоў устрапянуўся: Патапенка па-майстэрску падыйшоў да нацыянальнага пытаньня, да таго, як вырашае гэтакі нацыянальнае пытаньне нашая партыя.

Не хацеў выходзіць, упіраўся, па бледным твары цяклі сьлёзы.

— Ды ня бойся, Мотка, выйдзі да дзядзі на трыбуну,— упрошваў Самайловіч.—Цябе-ж за бар'ерам і відаць ня будзе.

Але—яшчэ раней—угледзеў Мотка на лаве перад сцэнай грабастую постаць царкоўнага старасты, і галаву закачала ад перажытага жаху і болю.

— Ідзі, хлопча, ідзі!

— Зьвяры, а ня людзі яны!—забіраў усё вышэй і вышэй Патапенка.—Ці-ж дрэнна нам, працоўным усіх нацый, жыць разам, у братэрскай супольнасьці? Мы будзем соцыялістычнае бясклісавае інтэрнацыянальнае грамадства. А яны—яны вернуць да старога, да пагромаў, да крыві, да чорнай нянавісьці чалавека да чалавека. У мяне ў руках вынікі сьледства па забойству Караткевіча... («Квіты, квіты, мілыя

мае комсамоляты, аей права—квіты»—). Праводзячы сходы ў старавераўскім сяле Рудня, працуючы з тамтэйшымі комсамольцамі, ён выступаў супраць іхнага «святэго старца» Анупрыенкі, а па-нашаму—кулака і міраеда. Ну... а вынікі мы ўсе ведаем. Што гэта, таварышы? Мы тут маем таксама акт азьвярэлага ворага, нашага зацятага клясавага ворага. Мы душым яго, і мы яго задушым.

У гэты самы момант зірнуў Патапенка сабе пад локаць (—«Ай, хлопчыкі, хлопчыкі, ну і хвацка надумаліся!»—): каля яго, прыгінаючы забінтаваную галаву, каб хаця ня ўбачылі з залі, стаяў Мотка. Схапіў яго Патапенка, высака над сабой узняў, крыкнуў—дыхнуў на поўныя грудзі:

— Вось, таварышы, бачыце! Вось ахвяра антысэміта...

І, пэўне, таму, што нечакана вырасла постаць хлопчыка перад вачыма, пэўне, таму, што на павязцы была пачарнеўшая крывяная пляма, пэўне таму, што плакаў Мотка—скалынуліся людзі. Суцэльным рэвам галасоў і воплескаў азвалялася зала: ні гаварыць, ні сьцішаць ня было як, дый гэта было—непатрэбным.

Наплылі (—чалавек ведае густыя наплывы—) нейкія незразумелыя пачуцьці ў істоце Патапенкі, злучылася ў іх усё—і радасьць за «мілых комсамалят», і за вечар удалы, і за сябе, і за Моткавы сьлёзы, прыціснуў да шырокіх моцных сваіх грудзей гэтага хлопчыка і пацалаваў яго ў галавёнку.

Вар'явалася, дый толькі, гэтая зала.

13

Выскачыў, як ашпараны з ускудлачанымі валасамі, ня сучы ў руках акуляры.

— Сапсавалі, сапсавалі, сапсавалі! Гэта-ж чорт ведае, што такое! Гэта... гэта буфонада, а ня суд... Гэта... Сапсавалі, сапсавалі, сапсавалі!

Усьлед за ім павысыпвалі комсамольцы. Маленькі Андрыенка, дык той схапіў за рукі Шастакова і траха што ня ў вальц пусьціўся.

— Ну, братцы! Ай, братцы! Чорт-бы вас усіх разадраў, даражэнькія мае,—куралесіў Андрыенка.

Ша! Бачыш, як чалавек заходзіцца.

Сьцішыліся. Пытліва зірнулі на раззлаванага праваабаронцу Шварца. Той важыўся ўздзець акуляры, але была нейкая нявідочная перашкода і драцяныя пыталнікі акулераў бяспрытульна цялепаліся ў паветры.

— Што сапсавалі, таварыш Шварц?

— Па-мойму так добра правялі суд, як ня сьнілася,— сказаў, падыходзячы, Курыловіч.— І мае потым плакаты дапамаглі. Мастацтва потым—важная штука... як вы мысьліце, таварыш аб... кха... ронца?

Яму казалі, каб ён заткнуўся.

— Дык што-ж сапсавалі? Так і ня скажаце?

Ушчэнт раззлаваны і расхваляваны Шварц уздзець такі пасья ўпартых намаганьняў акуляры і разам з энэргічным гэстам рукі—ад вуха да стала, ля якога стаяў—сказаў:

— Рэпутацыю маю, як юрыста!

Хлопцы заліліся рогатам.

— Ой, ой, ойёёё! Таварыш, таварыш Шварц!...

А Андрыенка паваліўся на канапу і качаўся сьцякаючы буйным рогатам, разам з разгайданымі спружынамі.

— Гэта, я вам скажу, да-а-а!

— Хіба вы лічыце, што Кранцэвіча трэба было апраўдаць?

Шварц сарваўся з месца.

— Малады чалавек! Я на сваім вяку пабываў на шмат якіх судах, але—я вам скажу—такой буфонады, прабачце, ня бачыў. Хіба можна сур'ёзна рабіць што? Я, стары юрыст, малады чалавек...—махнуў рукой—«Эт!»—і пайшоў у залю.

Абступілі Шастакова.

— Ведаеце што, хлопцы? Няхай тысяча такіх «старых юрыстаў»... Няхай іх усіх... Абы мы ведалі, што мы правы, што наша ўзяло.

— Правільна, Шастаксў!

— Наш мэтад перамог, вось што, важна. Трэба вопытам падзяліцца, Шастакоў. Праўда, га?

— Гэта яшчэ ня мэтад, гэта толькі пачатак. Але вы бачылі мястэчка? Я аж дзівіўся, ня верыў—яно гэта ці не яно? Мэтоды працы—гэта цяжкая штука... Вось,—ён пайшоў да

вешалкі, адшукаў сваё паліто, выцяг з кішэні складзеную напал брошуру,—будзем правяраць мэтад пад вясну, калі паедзем па раёне колектывізацыю праводзіць.

У руках сакратара райкому былі «Ітогі лістападаўскага пленуму ЦК УсеКП(б)».

Жэня выйшла з залі тады, калі на Патапенкавых руках быў Мотка. Было гарача, зноў адчувалася нейкая млявасьць, да горла падступала нешта салонае. У дзьвярох затрымаў яе Мікола, спытаўся на хаду:

— Куды ты?

— Дрэнна нешта...Зайдзіся потым,—адказала, адчыняючы дзьверы.

Дзьверы ірвануў вецер, лёдзь утрымалася і зазлавала сама на сябе за гэтую слабасьць.

— «Жэня, Жэня, чаму ты такая кіслая?»—разважала, перакідала думкамі нібы гарошынамі, ідучы па анямелай местачковай вуліцы.

Распраналася доўга—блытаўся ў руках шалік, ніяк не хацеў вызваліць ад цёплага свайго абдымку Жэніну шыю. Села на канапу. Спаць не хацелася, а думкі ў галаве паварочваліся грузна, заспанымі буйвалятамі, і цела плыла, сьціскаючы грудзі, горла гэтая незразумелая грузнасьць. Праз сілу ўстала, запаліць наважылася газоўку—адна, другая... паламіліся запалкі, трэцяя чырыкнула порсткім агеньчыкам. Засьвяціла. Падправіла кнот. Комін быў у каштановых дасэнях сопухі, але ўсё-ж узьдзела яго, не прачысьціўшы. У густыя бурбалькі парабіўся пеністы напаўзмрок.

Плыла цела цяжкая, ліпкая, грузная млявасьць. «Ой, Жэня, Жэня—варочаліся буйваляты-думкі.—Ці не...» Устрапянулася. Падышла, хутчэй падбегла—да трумо, стала перад ім напоўабаротам: у люстры жанчына правяла рукой па грудзях і... рука прыпынілася... у жанчыны пругкасьць грудзей была куды большай, чым раней. У ватовую густэчу думак цурком улілася войстрая трывога.

— Так, я цяжарная,—траха што ня ўголос падумала Жэня.

Вярнулася да канапы. Ня ўседзела. Падышла да стала. Блуклівы позірк абмацваў рэчы на стане: грудок кніжок, шклянку з ахаладалым чаем, нажнічкі, расчыненую пудраніцу, фатаграфіі, перавязаныя тасэмкай. Узяла фатаграфіі, рассыпала па стане. На вочы трапілася ягоная. Узяла і доўга ўзіралася: узіраўся на яе з фатаграфіі вясёлы твар—сьмяяліся вочы, заўсёднай няўрымсьлівасьцю, валамі ўзьбіваліся ўгару валасы, а ў вочы пішчанём лез белы нядбайна выпушчаны напаверх чорнай курткі, мяккі каўнерык.

Стук пачуўся ў сенцах. Сударгава падсунула фатаграфію пад газэціну. Абярнулася, адкінуўшы далоні рук на стол.

— Ня сьпіш хіба?

— Сьнег ідзе?

Страсаў з паліта кволя сьняжынкі, падалі сьняжынкі на падлогу пераапанёнымі ў кроплі.

— Так... Ідзе сьнег...

Зьдзеў паліто. Ушчапіў за ражок этажэркі, потым успомніў, што ў кішэні папярсы—каб хаця не замоклі. Выцяг. Закурыў. Парыўся ад хатняй цяплыні сьнег і віўся лёгкай мутой накураны Міколам дым.

— Вялікі ідзе сьнег?

— Так... Ладнаваты ідзе сьнег.

У ватовай густэчы думак закіпаў цурок войстрай трывогі. Адвяла вочы ад яго, зірнула ў кут, убачыла ягонае паліто, густа пасыпанае вядзяною лускай кропель.

— Летась сустракалі зіму... Весела, вечарынку гулялі ў Розы Калмановіч...

Атрасаў попел з папярсы на газэціну—клаўся попел роўнымі долькамі. Слухаў, прыжмуранымі вачыма пазіраючы на яе. Раптам устаў.

— Я зараз прыду, хай паліто вісіць...

— Куды ты?—спужалася, што нявыказанай застанеца трывога.

— Я зараз...—ужо ля дзэвярэй.

Вышаў. Жэня павярнулася да стала, пальцам расьціснула грудок—дольку—попелу: ён мякка рассыпаўся. За сьцяной—у гаспадыні—праз аднатоннае ціканьне гадзінніка вы-

расьлі—паджылага тэмбру—бомы: дзьве гадзіны ночы. Села на канапу.

— «Ужо ідзе? Ці не дахаты хадзіў?

Ён заняў Жэніна месца ля стала. Усьміхнуўся.

— Жэня... няхай будзе і нам весела... сьнег перастаў...— і ён выцяг з кішэні бутэльку.

Калыхнулася.

— Мікола!

Ён перасек рух—ставіў бутэльку на стол—і зірнуў ёй у вочы. «Ну?»—казаў позірк.

— Не рабі... Што ты?.. Мікола...

— Кінь, Жэня, глупства пароць... Ня будзеш? Гэта-ж ня п'янства... Будзеш піць? Ня хочаш? Ну, як сабе хочаш,— адкаркаваў і набгом апарожніў палову бутэлькі.

Яна ня краталася. Сачыла за ім. Ubачыла: загарэліся вочы. Ubачыла і памяць праявіла аналёгію—колькі разоў заўважала гэты бляск у Міколавых вачох. Не здагадвалася. Ня думала.

— Выпі, Жэнька.

— Не,—катэгорычна качнула галавой.

— Ну, як хочаш,—паціснуў плячыма.—А я гатоў скончыць.

Грузна сеў побач. Зноў закурыў. Бачыў перад самымі сваімі вачмі ўпарты яе падбародак, закусаную—і таму перакрыўленую—ніжнюю губу. Браў хмель.

— Чаго ты, Жэнь... ка?..

Рукамі абхапіла калены. Не павярнуўшыся:

— Брыдка, Мікола, брыдка. Ты-ж комсамалец...

Паддаўся да яе. Рукамі павярнуў твар. Абдаў віннай затхай. Зарагатаў у вочы.

— Можа ратаваць грэшную душу ўздумала? Хо-хо! Аказваецца, жанчыны ўсе на адзін капыл зьлеплены. Сьмеху варта...

Вырвалася. Устала. У вачох мільгнула—і ўраз застыла— трывога і боль. Паправіла сукенку.

— Я хацела сказаць табе, Мікола, што я цяжарная.

Вокны залеплены сьнегам.

На дварэ—у прасьцягах, над зямлёй—завея. Ассымэтрычны кірункі завеі. Вальпургіеву ноч танцуе сьнег. Оркестр вятроў ня мае дырыжэра. На дварэ—у прасьцягах, над зямлёй—роіла цемры, вятроў, сьнегу.

Вокны, здаецца, ня вытрываюць ад сьнегавой бомбандыроўкі. І сьцюдзена яшчэ больш ад гэтага стукату ў шыбы.

— Мікола!

— Таварыш загадчык!

У канцы залі на момант паказалася постаць Длугача.

— Ну? Што там?

Настойліва патрабуюць:

— Выпалі ў печы, у чытальні такі холад, што кішкі замярзаюць.

— Няма дроў. Прыдзецца сёньня пацярпець, ніяк расьпілоўшчыкаў не злавіў.

— І толькі таго! Каму холадна, хлопцы, гайда дровы рэзаць. Ідзі цягні ключы.

Неўзабаве ў печы гарэзна лапатаў агонь, хвалямі пайшло цёплае паветра, успацелі шыбы.

Комсамалец Калесьнікаў, узьбіўшыся каленамі на лаву, рукамі заціснуў вушы, шавеліць губамі.

«Колектыўная гаспадарка—гэта не галоўная магістраль, не сталбавая дарога, не галоўны шлях, па якому сялянства прыдзе да соцыялізму».

— Ах ты гэтак!—абураецца шахматыст.

— Бяры, бяры... З табою пагодзіся!

Па паркету шахматнай дошкі паплыў грозны слонь, нечакана спыніў сваю хаду і пераблытаў гэтым усю сытуацыю бою.

— Шах!

«Сталбавая дарога пойдзе па коопэрацыйнай лініі. Галоўны шлях—гэта організацыя соцыялізму праз коопэрацыю сельскагаспадарчую».

У галаве Калесьнікава багата непаразуме́нняў. Ён пры-
вык падганяць пад кожную «тэорыю» сваю ўласную «прак-
тыку», і з гэтай прычыны ён ніяк ня можа пагадзіцца
з Бухарыным.

Думае Калесьнікаў так:

— «Ой, таварыш Бухарын, як вас трэба разумець? Па-
разумнаму, як той Айхенвальд казаў, ці па-глупаму? Пры-
ехаў-бы ён у наш Стаход дый зірнуў, як працуе коопэ-
рацыя... Ня дай божачка...»

Ён робіць організацыйныя вынікі:

— «Няхай гэта застанеца да політзаняткаў, там хлопцы
растлумачаць. А покуль што... Якая гадзіна? Палова сёмай...
Яшчэ, значыцца, поўгадзіны».

Далей думкі прымушаюць Калесьнікава закрыць кніжку,
і ён ідзе шукаць Шастакова. Яшчэ за дзвярыма габінэту
партасьветы чуе ён голас сакратара:

— Ды не, хлопцы. Вы-ж павінны зразумець істотную
розыніцу. Бухарын кажа аб «спалучэньні «пролетарскай
рэвалюцыі» з «сялянскай вайной» у новай форме», як ён
дэталізуе—«на гэты раз «будаўнічай форме», тады як Ленін
выразна ставіў пытаньне зусім інакш.

Калесьнікаў адчыніў дзверы. Каля Шастакова сабралася
некалькі комсамольцаў. Ён трымаў у руках кніжку і чытаў
адтуль:

— «Скончыўшы буржуазную рэвалюцыю разам з сялян-
ствам наогул»... Я падкрэсьліваю, таварышы, гэтае «сялян-
ства наогул»... «Пролетарыят Расіі перайшоў канчаткова да
рэвалюцыі соцыялістычнай»... Слухайце тут уважліва...
Значыцца, да рэвалюцыі соцыялістычнай, «калі ён здолеў
раскалоць вёску, далучыць да сябе яе пролетараў і напоў-
пролетараў, аб'яднаць іх супраць кулакоў і буржуазіі, у тым
ліку сялянскай буржуазіі»... Зразумела...

— Што Бухарын ня бачыць клясавай барацьбы на вёсцы...
Кропка.

— Брава, Калесьнікаў! Ну, а як у цябе з коопэрацый-
ным плянам?

Гэта-ж па яго спэцыяльнасьці,—пажартаваў нехта.

Калесьнікаў паглядзеў на гадзіннік.

— Вось што, хлопцы. А сёмай гадзіне сход коопэрацыйнага актыву... Я надумаў... Дрэнна працуе наш коопэратыў, проста аж жах... Будзеш слухаць Бухарына, дык да соцыялізму на нашым Стаходзкім коопэратыве не даедзеш.

— Нават з такім ортодоксам, як ты?

Каб не зарагатаць—зробіў твар сур'ёзным.

— Падбярэм хлапцоў, пойдзем на сход... А заўтра налёт на коопэрацыю зробім. Ну?

Шастакоў падхапіў:

— Дзелавая прапанова!

— Пайшлі,—знайшліся ахвотнікі. На коопэрацыю зубмаю. Сшыткі вунь для лікпунктаў затрымалі.

Мітусьлівым грудком высыпалі ў завею.

— Аж вочы сьлепіць!

— У сьнежкі, хлопцы!

— Дый дзе там... Ня лепіцца. Мароз.

Проста ў вецер—насустрач завеі—нехта запеў:

Наперад, па сьнежных рэях!

І ўжо разам:

На фабрыкі, шахты, палі...

А жартаўнік ня стрымаўся:

— І на стаходзкі коопэратыў!

Выбухнуў і панёсься над завеяй, глушачы яе, малады, пераліўчаты рогат.

Як пайшлі хлопцы, Шастакоў пайшоў у чытальню. Было пуста. Толькі ўпартыя шахматысты дагульвалі сваю партыю. У печы палілася. Глуха вуркатаў, нібы голуб, вецер у печы. Падсунуў крэсла да агню, і калі сеў—тады адчуў лёгкую змору.

• — Цяжкавата хлапцам даецца вучоба. Каб хаця да новага году скончыць асноўныя пытаньні, а там... Там разьедземся па вёсках... Тут, здаецца, агрокомбінат будаваць будуць... Вырашаюць гэтыя пытаньне... Добрыя дровы... Граб ці што?.. Цяжкавата хлапцам... Не разумею, дапраўды, чаму Караткевіч бытавізмам так горача займаўся тут?..

Здаецца, хістаньяў асаблівых няма... Штодзеннай політпрацай бытавое можна заглушыць... Перагібаў, хлопец...»

— «Ты сядзіш у каміна і смотриш с тоской»...

— А-а-а! Жэня... Садзіся вось, пагрэйся. Наадварот, Жэня... Проста адпачываю...

Прынесла крэсла, зьдзела засьнежанае паліто, павесіла на сьпінку і села, паціраючы ахаладалыя рукі.

— Адпачываеш? А я думала, што мары наплылі. Нават і ня чуў, як падышла.

— Што новага? Чуў, што ты хворая. Праўда?

— Нічога, ужо лепш. А навіны? Навіны ёсьць. Сваіх дзяўчат за машынку бяру.

— І як, даюцца?

— Вось пабачыш, Шастакоў, калі незаўбаве ня прыдзе пяць нашых работніц у ячэйку... Абавязкова прыдуць. Толькі ведаеш, цяжкавата з некаторымі... быт насыдае.

Шастакоў усміхнуўся. Падкінуў у печку палена. Яго лізнуў агонь.

— Эх, Жэня... я думаў пра гэта... пра быт... Нешта Караткевіч з гэтым вазіўся, і ты вось... Гэта-ж для комсамольца другараднае пытаньне. Што трэба рабіць? Працаваць, працаваць і працаваць... У працы, у колектыўнай, Жэня, працы забываеш на ўсякую такую драбязу, на амурныя стрэлы... Каханьне, сям'я, звычаі, прывычкі... Хіба гэта ў жыцьці галоўнае? Ад гэтага галава баліць?

— Вось табе і раз! Шастакоў, родны мой... Я з табой згодна, што гэта не галоўнае, але-ж мы—комсамольцы—людзі? Так, людзі, і жывём сярод людзей, а яны напалову ў старым... Вось і канфлікт атрымліваецца. Варты ўвагі канфлікт.

— Ня згодзен, прынцыпова ня згодзен. Ну, чаму вось, скажы, мяне ані не хвалююць пытаньні быту?

Жэня глядзела ў печ—на бессаромныя паміргваньні вугольляў. Поўз па вугольлі сіняваты—з лілёвым адценьнем—празрысты агеньчык. Не адводзячы вачэй:

— Хіба ты ніколі не кахаў? Хіба ня было ў цябе сям'і? Як сабе хочаш, а працаваць заўсёды—стсмішся.

— Ці любіў я?—засьмяяўся Шастакоў.—Было нешта такое раптоўнае некалькі разоў... Але я ўмеў браць сябе ў рукі, ну, і калі бачыў, што гэта шкодзіць працы, адводзіў у бок. А сям'я?... Сям'і я даўно ня ведаю... Гадоў дзевяць...

Жэня павярнулася, адарвала вочы ад агню, і тады заўважыла, на твары Шастакова былі нейкія мяккія—раней іх ня было—мяккія і ледзь-ледзь журботныя цені.

— Ты мне некалі—на сходзе—помніш?—абяцаў пра сябе расказаць. Раскажы, Шастакоў, калі маеш ахвоту.

— Гэта была твая запіска? Чым яна была выклікана, Жэня?

Яна адразу не адказала. Заправіла за вуха непаслухмяны кудзер. Затаіла ўсьмешку.

— Ты вось нейкі такі. Адразу ўмееш зацікавіць усіх. Здаецца, малады, а практыка ёсьць, жыцьцё ведаеш... Ну, вось...

— Так... Між іншым, ня ведаў я, што такую здольнасьць... асаблівасьць маю.

Усьміхнуўся нейкай глыбокай усьмешкай. Такія ўсьмешкі бываць, калі чалавек пачынае глядзець у самага сябе. Сказаў:

— Слухай, калі так хочаш... Я ня ўмею расказаць, але як выйдзе, так і выйдзе...

ТОЕ, ШТО РАСКАЗАЎ АНАТОЛЬ ШАСТАКОЎ, КАЛІ ДАГАРАЛА Ў ПЕЧЫ

— Ты ўжо ведаеш, Жэня,—расказваў Шастакоў,—што я быў бяспрытульным... Як гэта здарылася? Не забывай, што я з інтэлігентнай, буржуазнай, калі хочаш, сям'і. Бацька мой—профэсар этнографіі, доўгі час меў кафедру ў N-скім інстытуце, а потым, захапіўшыся лёсам «Северо-Западного края»—пры дапамозе мэцэнацтвующых абшарнікаў організаваў этнографічна-гістарычны музэй, і добрую палову свайго жыцьця пражыў каля гэтага музэю. Намі—мною і старэйшым братам Львом—не займаўся бацька. Нічога няма

дзіўнага, што брат быў зусім іншых поглядаў на жыццё, чым бацька, поглядаў, выпрацаваных у асяродку сваіх таварышоў, у асяродку рэвалюцыйнай інтэлігенцыі.

Але навуковая праца бацькі на першы толькі погляд насіла характар «чыстай навукі». Ён меў шырокія сувязі з беларускімі «адраджэнцамі», дапамагаў ім, фінансаваў, як мог, н'ат арганізаваў выданьне шэрагу беларускіх кніжак.

Рос я дзікай травой—плывуном. І было так, што ў часе частых зьмен усякіх улад на Беларусі, бацька выехаў за мяжу, а брат пайшоў на фронт, стаў у шэрагі Чырвонай арміі. Там ён і загінуў. Я шукаў яго, а знайшоў толькі дошчачку над магілай... Пакінулі мяне на рукі аднае асобы. Пазьней я чуў, што яна была неофіцыйнай жонкай бацькі, але гэта—між іншага. Гетэрай была тая жанчына. Вось і прышлося мне ісьці з хаты, таварыш знайшоўся,—Рубан—мянушка была.

Ня важна, Жэня, колькі мы пахадзілі. Адно скажу: памёр у дарозе Рубан. Ішоў я адзін. Доўга. Ужо ня помню, колькі хадзіў. Але ў прыфрантовай паласе знайшоў таварышоў—цэлую хэўру такіх-жа як і я, бяспрытульных. Мястэчка за мястэчкам, горад за горадам—туманом тапазовым заслана ва ўспомінах усё гэта. Што помню? Помню, як зьбілі мяне гандляркі—квактухамі наляцелі і зьбілі. Прыкра было. Уначы—зьбіты, з мутой крыўды на цэлы сьвет, на ўсіх, на ўсіх людзей—пад васеньнім дажджом ішоў я на вакзал, каб знайсці сваіх, каб пагрэцца...

Вось вугольле зарэе... Здаецца, звычайная рэч—калі паліцца ў печы. Але тады... Тады гэтае вугольле было даражэйшым за ўсё. Гэтак соладка рукі адубянеўшыя над вугольлем гарачым патрымаць! Пойдзе целам прыемная—выказаць цяжка!—цяплынь, і на ўсё благое, на жыццё ліхое забудзешся...

Дождж сячэ проста ў твар, разгрызае, здаецца, скуру. Паратунку няма! Няўтульныя кубы камяніц абступілі навокал. Бррр!—халодна, ня грэюць лахманы цела, калі сэрца гатова пагаснуць... У той вечар, праз боль, праз кроў сваіх ран, праз слоту, праз вецер асеньні—вугалёчкам успыхнула думка ў галаве: што-ж будзе?

Будзе—

дождж паліваць, зьдзекі строіць зіма, голад
гнаць—наперад... А куды?

Будзе—

зноў сутарэньне, буфэра цягнікоў, памыйніца,
людзі гоняць—ідзі... А куды?

Жэня! У хлапечай істоце, у душонцы—хоць і скалечанай,
занядбалай, але ўсё-ж—душонцы—закіпала трывога. Ты ня
ведаеш і ня будзеш ведаць, што можа зрабіць трывога вы-
року, трывога пакрыўджаных лахманаў! Гэта сіла такая,
якой ніколі не супярэч, ніколі не рабі перашкоды. Эт, душу
не раскроеш!..

Паўстала выразна, няміласэрна, груба. бязьлітасна пы-
таньне: карманьнікам, налётчыкам, марафэтчыкам быць?

Не! Упарта і цьвёрда было вырашана: не. Вось чаму,
Жэня, не супярэчыў н'ат, не адбіваўся, калі забралі мяне ў
комуну для бяспрытульных.

Добрая школа—комуна. Чалавекам зрабіла, на ногі паста-
віла, жыць навучыла, пад сонцам месца вызначыла.

Дый вось... ты кажаш: бытавое пытаньне. Я помню: было
такое, ну, нешта накшталт роману. Эх, якое дрэннае гэта
слова! Старое, непатрэбнае. Ці-ж нельга знайсці нейкае
іншае азначэньне для чалавечых адносін?

Яе звалі—Ніна. Разам працавалі ў радзе комуны. Любілі?
Я яе моцна, так, як можа любіць шаснаццацігадовы хлапец.
Радасьць у мяне якая, удача ў працы, посьпех у вучобе—да
яе хутчэй бягу, расказваю, раджуся. Тое-ж самае і яна рабіла.
Было неяк аднойчы так, што я выступіў супраць яе, на схо-
дзе. Ня памятую ўжо, на якой глебе гэта здарылася, але
памятаю, што мы стаялі на рэзка супрацьлеглых позыцыях.

А вясна была, Жэня, такой, што і выказаць цяжка. Ну,
а вясна для нашай комуны—гэта значыць больш працы,
больш клопату. Робіш цэлы дзень, бегаеш, а потым—уве-
чары—у сад на спатканьне з дзяўчатамі (яны жылі ў другім
будынку).

— Толькі, чаму не падтрымаў?—вось запытаньне, з якім
яна сустрэла мяне ў той вечар.

— Муру казала,—адказаў.

Ну, потым прыйшлося дэталёва абгрунтаваць свой «аргумент», і мы засталіся па-ранейшаму сябрамі... ці... ну, больш таго. Ты, напэўна, чакаеш канца? Ты перабіраеш у галаве ўсе шматлікія романы, апавяданьні, новэлі, дзе ставіцца гэтая праблема. Не чакай такога канца. Канцом было проста тое, што мы пайшлі з комуны, жыць самастойным жыцьцём пачалі, вырасьлі. Але да самай апошняй мінуцы мы дапамагалі ў працы аднаму, спрачаліся, біліся кожны за свой погляд і... любілі. Цяпер Ніна загадвае дзіцячай колёніяй, добры пэдагог яна. Дый... што гэта з табой, Жэня?

— Нічога... горача каля печкі...

— Ведаеш,—казаў далей Шастакоў, адводзячы вочы ад расчырванелага Жэнінага твару,—мне заўсёды сьмешна чытаць пра такія вось рэчы. Вось я нядаўна чытаў новэлю, дзе разьвіваецца праблема асабістага і грамадзкага. Ну, і што-ж? Па-мяшчанску, па-старому падыходзіць пісьменьнік да праблемы. Каханьне, бач, перашкаджае працы, адно другім падмяняецца. Сьмяяўся я. А ўсё гэта ў пісьменьніка таму, што падыходзіць ён да жанчыны з меркай старой, на аршын мерае, чалавека ў жанчыне ня бачыць, адна—фізыолёгія. Невядома аўтару гэтаму радасьць працы, ёю—радасьць працы—можна заглушыць усё старое, што ёсьць у тваёй істоце. Радасьць працы—вось мерка ўсяму ў жыцьці, вось стымуль і мэта. Набудзь гэтую радасьць—і зірнеш на сьвет вачыма новымі: тое, што спыняла раней тваю ўвагу, ня будзе цікавіць цябе, здасца табе мізэрным, непатрэбным. Што, можа яшчэ з палена падкінуць? Хораша вось адпачываць каля печкі, праўда?

— Слухай, Шастакоў... Ну, а калі радасьць працы... няма яе, ну! Што тады рабіць?

— Выхоўваць у сабе,—усьміхнуўся Шастакоў.—Чалавек бяз гэтай радасьці працы—ня новы чалавек.

На Жэніным абліччы мітусіліся барвянцовыя водблескі. Яна сядзела і глядзела на чырванаватае вугольле—доўга, упарта, перабіраючы нейкія цяжкія свае думкі, глядзела на чырванаватае вугольле да таго часу, аж пакуль не забалелі

вочы. Потым устрапянулася, матнула галавой, нібы атрасаючы з валасоў кроплі дажджу, сказала:

— Слухай... Я хочу сказаць табе... Ну, як табе сказаць? Аб сваім сказаць хочу... Парады прасіць...

— Парады? Ну, слухаю,—не хаваючы здзіўленьня, адказаў Шастакоў.

16

І рабін Калмановіч прымушан быў згадзіцца, што яго козыры паволі, але дужа ўпарта плывуць з рук. Ён спрабаваў быў пропаведзь у сынагоге сказаць, заклікаў у ёй ратаваць дзяцей сваіх, бараніць нацыю. І можа зрабіла-б уплыў ягоная пропаведзь, дасягнула-б мэты, каб толькі ня гэты выпадак—гора старому яўрэю, гора!

— Яўрэі,—казаў рабін Калмановіч.—Вы ведаеце, што нас чакае? Нас чакае боскае пакараньне за грахі дзяцей нашых.

— Яўрэі,—доўжыў ён.—Хіба рускія забылі на бога? Не? Гэта толькі так, гэта толькі для людзей. А потым... потым... Прыдзецца нам адцурацца ад сваіх звычайў, ад свайго бога!..

Стаіўшы дыханьне, стаялі яўрэі і слухалі рабіна Калмановіча, слухалі і бачылі на ягоным абліччы сьляды квапнай турботы. Разумелі гэтую турботу яўрэі і думалі, думалі, думалі.

Апошні раз гаварыў Калмановіч гэтае магічнае слова, у якое ўкладаў ён усё свае сілы—патос гора і пагрозы быў у гэтым слове, трагізм і маліцьвенны экстаз.

— Яўрэі!

І—абвёўшы вачыма сынагогу—рабін Калмановіч убачыў суседа, свайго сябра, першага райцу на жыцьцёвых горнасьцях—Нохіма. Убачыў і ўжо ня здолеў адарваць вачэй, ня здолеў гаварыць далей. А за рабінавым позіркам сьледам пайшлі позіркы ўсіх прысутных: рыжы Нохім, адтапырыўшы вялізную ніжнюю губу, сьцякаў нутраным рогатам.

— Нохімке,—забыўшыся на рытуал, прахрыпеў Калмановіч.—Нохімке!

Пад градам позіркаў Нохім стаў сьпіной да рабіна, потым—павольна—пайшоў да выхаду, і ўжо ля дзьвярэй сказаў:

— Гора табе, стары яўрэй! Сорам табе, былы мой сябра Мэер! Сорам, вялікі сорам!

— Нохімке!—нязграбана растапырыўшы рукі, пайшоў проста на яго.

— Ганьба рабіну, які страціў давер'е яўрэяў,—і адчыніўшы дзьверы:—Аб чым турбуешся, стары яўрэй? А дзе твая дачка, дзе яна?

І ліпкую, нібы патака, цішыню расьсекла адчайнае і грознае пытаньне:

— Нохімке, ну?!

У ліпкае месіва цішыні лінулі нязьлічоную колькасць вады—пацёк шэпт, узмацніўся, вырас у гармідар.

— Ідзі дахаты, Мэер! Я чую, як кліча цябе твая жанка, няшчасная Эстэр!

А працягам усяго гэтага нязвычайнага для стаходзкай сынагогі здарэньня для рабіна Калмановіча было:

— Ай, а клог цу мір, а клог цу мір!—лемантавала, рвучы сівыя свае валасы, старая Эстэр.

Нясьмела пастукала ў дзьверы. Сцакала хвіліну, паўтарыла стук. І тады з-за дзьвярэй, з глыбіні пакою, пачуўся жаночы голас—знаёмы і разам з тым—нейкі нечаканы—жаночы голас:

— Можна уваходзьце.

Жэня ляжала на канапе, трымаючы ў руках кнігу. Як увайшла Роза—кніга адляцела ў бок і Жэня ўсхапілася ёй насустрач.

— Роза! Ай, мілая, каго я бачу! Вось нечаканасьць якая!—і раптам прыпынілася, нявыказаным засталася здзіўленьне і яно—гэтае здзіўленьне—лягло на твар. Схмурнелае было Розіна аблічча.

— Што ты?

Роза паволі разматвала даўгую шаль, і тады, як разматала яе, па шыі ўбачыла Жэня, як схудала за час хваробы сяброўка.

— Не магу, Жэня, больш слова шчырае—не магу... Хіба я горшая за цябе, за іншых? Я хочу быць гэткай-жа маладой, як і вы...

Падышла Жэня да яе, узяла за рукі, усадзіла побач на канапе.

— У чым тваё «не магу»? Па парадку выкладай.

— Кінула я хату, Жэня. Не магу больш... Ну навошта яны мне? Толькі і калечаць сваімі... Эх, Жэня... крыўдна мне... Куды я пайду, куды я пайду?

Суцяшала. Нібы малое дзіцянё—па валасох пяшчотна гладзіла. І, пэўна, таму, што даўно не адчувала Роза ласкі—яна заплакала гарачымі і буйнымі слязьмі.

— Куды я магу ісьці,—казала праз сьлёзы.—Дачка рабіна? Ня прымуць...

Плакала. Жэня маўчала. У такія хвіліны не замінаў чалавеку—няхай выплача накіп крыўды і горнасьці, і тады лягчэй зробіцца, абмочаная слязьмі крыўда—ня цісьне гэтак. Гладзіла Жэня валасы сяброўкі і думала, думала аб сваім—перажытым хіба ўжо?—горы. Дзіўную рэч рабілі сьлёзы Розы—ад іх у Жэнінай істоце паўставала нейкая—дый адкуль яна ўзялася!—радасьць. Хіба Жэніна гора—гёра? Радасьць павінна быць, што скоро будзе яна песьціць свайго дзіцёнка. Чаго-ж было хвалявацца? Думала што? Чакала ласкі, падтрыманьня ад яго? Дармо! Маладосьць кіпіць, маладосьць нахмураных брывей ня любіць, ня любіць маладосьць да крыві закусаных губ.

— Куды ты пойдзеш? Вось... дурненькая мая! Вось канапа, начуй. А заўтра, заўтра падумаем. Ці варта плакаць? Ну?

Зірнула праз муту сьлёз на Жэню,—ай, ай! Хіба не пра гэтую самую Жэніну канапу думала, як ішла сюды? Пра яе, і толькі пра яе. Так, як думала, і абыйшлося яно. І плакаць ня трэба, і так шмат плакала.

— Усё? Ну, досыць, досыць! Ці-ж нам з табой плакаць, Роза? Абаты сьлёзы і... будзем піць чай.

Андрыенка ідзе на сход адзін. Але прывычка мацней за жаданьне: ён прыпыняецца ля доміка, пафарбаванага ў жоўты колер, бярэцца за ручку дзвярэй, хоча іх адчыніць і—аднімае руку. Андрыенка крута паварочваецца на месцы, складае губы для посьвісту і ідзе далей.

— Зайсьці ўсё-ж трэба было-б,—непакоюцца ў Андрыенкавай галаве думкі.—Хіба ён не таварыш мне?»

Але за гэтымі думкамі—усьлед—ідуць другія, больш акрэсьленыя, больш пэўныя. Гэтыя думкі дбаюць аб комсамольскай этыцы, аб тым, што ягоны таварыш—як ніяк—гэтую этыку страціў.

З супрацьлеглага канца мястэчка да народому ідзе Самайловіч. Ён, як і іншыя члены бюро, у апошні раз абмяркоўвае пастанову, шукае абвяржэньняў гэтай пастановы, але абвяржэньняў ня знойдзеш: справа ясная, зразумелая кожнаму.

Жэня, як заўжды, ідзе не адна. З ёю—падмінаючы нагамі парыжэлы забруджаны сьнег—ідуць комсамольцы, ідуць работніцы арцелі. Весела ў гэтай купцы людзей, якія сьпяшаюцца на сход.

— Хлопцы! Чаго гэта мы разагналіся, нібы на пажар? Там, напэўна, яшчэ нікога няма.

Але словы застаюцца словамі: комсамольцы са сьмехам пусьціліся навывперадкі—толькі хрумстае сьнег,—а калі так, дык не адставай, ня страчвай солідарнасьці:

— Так усе разважаюць і заўсёды позьняцца.

Жэні горача. Гарыць марознай цяплынёй твар. Хочацца расшпіліць гузікі паліта, каб вецер падхапіў крысы ягонья, каб гнаў гэты вецер яе шпарчэй—яшчэ і яшчэ. Але Жэня стрымліваецца—застудзіцца можна. А адстаць—не адстанеш: ёмка ісьці ў нагу з вясёлымі сябрамі, пад марш комсамольскі, нага ў нагу.

Першы раз у гісторыі Стаходзкай ячэйкі было так, каб зьбіраліся на сход раней прызначанай гадзіны. Кожны ішоў і думаў, што яшчэ рана, няма куды сьпяшацца, што ў народоме нікога няма, але спачатку падсьвядома, потым выліва-

ючыся ў форму думкі—сьпеў нутраны нейкі імпульс: хутчэй, хутчэй!

І як прыходзіў ў народ, сустракаліся дружным—«Ааа!», і бачыў: шмат сабралося народу, хоць і рана зусім.

Шастакоў з Патапенкам хадзілі па залі, уздоўж шэрагаў лавак і пра нешта горача гаварылі. На Патапенкавым твары ня было ўсьмешкі, сур'ёзным быў твар і Шастакова. Доўга яны хадзілі так уздоўж лавак, аж покуль гадзіннікаявая стрэлка не падпаўзла да пяці.

Машынальна Патапенка выцяг з кішэні свой гадзіннік, зірнуў на яго, потым, сказаўшы колькі слоў Шастакову, яшчэ раз, нібы забыўся, якая гадзіна.

— Ці скоро пачынаць думаеце?—запытаўся ён у Андрыенкі, прыпыняючыся каля грудку комсамольцаў.—Усе прыйшлі?

— Акрамя Длугача ўсе.

— Ну, так яно і павінна было быць,—сказаў Патапенка.—Давайце пачынаць, я яшчэ н'ат не абедаў.

Расьселіся па лаўках. У самую апошнюю хвіліну, калі трэба было адкрываць сход, Андрыенка сарваўся з месца і пабег шукаць графіна. Яго чакалі моўчкі. Шастакоў курыў папяросу за папяросай, круцячы дым у колцы. Раптам адчыніліся з рыпам дзьверы, на парозе стаяў Длугач. Усе прысутныя ўраз зірнулі на яго, і вось пад гэтымі позіркамі, упяўшы ў падлогу вочы, блытаючыся ва ўласнай хадзе, прайшоў у залю загадчык народому, сеў на задняй лаўцы і разгарнуў газэту: яна закрыла Длугачоў твар.

Андрыенка вярнуўся з графінам.

— На абвестцы дню адно пытаньне... аб комсамольцу Длугачу... Патапенка, ты будзеш гаварыць?

Па праўдзе сказаць, няёмка было Андрыенку і гэтая няёмкасьць зблытала абмеркаваную загадзя ўступную прамову—запытаньне да Патапенкі было саломінай, што павінна была выратаваць сход.

— Таварышы! Шмат гаварыць ня трэба. Вы ведаеце, што перад намі стаіць грандыёзная работа. Ідзе вясна, а гэта азначае, што наша комсамольская організацыя становіцца

перад адказнейшым экзаменам. Мы прыступілі ўжо да распрацоўкі пляну правядзення ў нашым раёне суцэльнай калектывізацыі. Вось тут, у ажыццяўленьні гэтага пляну, экзамен для комсамолу. А для таго, каб экзамен вытрымаць, каб паказаць сваю зьяднанасьць—што для гэтага трэба, таварышы? Усе сілы трэба напружыць, усю сваю ўвагу, волю сваю на гэты фронт накіраваць трэба. А з чым мы маем справу сёньня? Хіба нам не перашкаджае ў рабоце тое, што пэўная частка комсамольцаў—яшчэ не комсамольцы, а старыя, гнілыя мяшчане? Кожны разумее, што калі ты чысты—кажучы гэтым шаблённым словам—калі ты чысты ў быту, у асабістым сваім жыцьці, дык чыстымі будуць і твае падходы да грамадзкай працы, дык выкананьне партыйных абавязкаў будзе чыстым, пасьпяховым. Комсамалец, які ня мае комсамольскай этыкі, не комсамалец! Гэта мы павінны сказаць рашуча, сказаць у апошні раз.

Слухалі комсамольцы Патапенку. І няёмкасьць, што перадалася ўсім прысутным ад няўдалага пачатку Андрыенкі, пачала зьнікаць, а замест яе нарадзілася і расло, расло і ўзмацнялася абурэньне.

— Я пераходжу да справы Длугача,—доўжыў Патапенка.—Я ведаю, ёсьць таварышы, якія недаацэньваюць бытавога пытання.—Ён зірнуў на Шастакова. Той па-ранейшаму курыў, круцячы дым у колцы.— Але важнае яно, гэтае пытаньне. Яно шкодзіць зьяднанасьці нашых шэрагаў, яно стварае антагонізм комсамольца да комсамольца. Вы ўсе ведаеце Длугача, ведаеце вы і нашу Жэню, першую...

— Патапенка, я протэстую! Гэта наша справа, і прашу маўчаць!

Народжанае абурэньне вырасла ў суладны выкліч:

— Длугач, садзіся!

— Маўчы! Твой народ прыдзе.

Андрыенка бразгаў алоўкам аб графіне, але звон гэты губляўся ў шматгалосным вэрхалу.

— Усе ведаюць пра гэта,—перасільваючы гаману, сказаў Патапенка.—Я ня буду больш гаварыць. Вы самі лепш гаварыце.

Ён сеў. І тады Андрыенка кінуў аловак, паварушыў рукой валасы і сказаў:

— Хлопцы! Длугач, як высьветлілася, п'яніца. Мала гэтага, ён праводзіць вечары ў кампаніі хуліганьня. Пазаўчора мы яго бачылі з... проста паверыць цяжка!.. Ён быў з сынам Кранцэвіча.

— Хто гэта бачыў?

— Длугач, ты слова потым мець будзеш. Сядзі цяпер.

— Не мані, што бачыў. Ніхто мяне ня бачыў, гэта... гэта дэмагогія!

Недакураная папяроста паляцела на падлогу, энэргічнымі крокамі падыйшоў да стала Шастакоў.

— Дай мне... Калі ты, Мікола, хочаш ведаць, хто бачыў, дык я табе скажу. Я бачыў.

— Дзе гэта, калі?

— Пачакай, скажу. Я таварышы, увесь час лічыў Длугача добрым комсамольцам. Дый тут, у нардоме, ён такім і быў. Я ня верыў таварышам, якія казалі мне пра яго... Але Жэня мне сказала пра іхныя адносіны, пра... Адным словам, учора я пераканаўся ў тым, што Длугач—ня наш, што ён ня выхаваўся ў комсамольскіх шэрагах. А табе, Мікола, параю, калі ты будзеш піць з Кранцэвічам, дык завешвай фіранкай вакно. Дзівак-чалавек! Выпадкам з майго вакна, я ўбачыў, як вы пілі, чуў, як ты лаяўся, чуў твае выказваньні аб комсамоле. У п'яным выглядзе, ведаеш, дрэнна ў цябе гэта атрымліваецца, брудна...

Длугач узняўся з лаўкі.

— Хлопцы, гэта мая асабістая справа і я не дазволю ўказваць мне, як жыць.

Крута павярнуўся і вышаў з залі.

Калі падлічвалі галасы—за выключэньне Длугача—іх было: дваццаць адзін.

Ледзяныя сасулькі на дахах заплакалі буйнымі слязьмі.

Гэтыя сьлёзы заблішчэлі на сонцы.

Каля кузьні стаялі гаспадары, трымалі на павадку коні: падкоўваць прывялі.

Беня-балагол агледзеў скуранае сядзеньне, выцер яго, прыладзіў да калёсаў. Чарга была за палатнянай будай.

— Соня, трэба зашыць буду.

Вучні хадзілі з настаўнікам за мястэчка і прынеслі ў школу пук вярбы з пяшчотнымі—жаночай цяплыні—пукаўкамі.

Праз Стаход ішлі цёплыя вятры.

19

Званок урэзаўся ў сон, пераблытаў дзівосную ягоную каруну, прымусіў скінуць коўдру і прыслухацца да цішыні. У муту вакон біў часты дождж, раз-по-раз налятаў вецер і кропельную страмніну кідаў ён у вакно са зьвярынай лютасьцю. Поўз праз вокны брудны напаўзмрок.

Зазваніў у другое. Тады Патапенка падбег да тэлефону і ўслухаўся ў лапатаньне, гуд і перазвоны тэлефонныя.

— Алё! Я слухаю. Адкуль? Ну, ну!

Недзе там—у глыбіні тэлефону—чуўся трывожны жаночы голас. У тэлефоне голас здаваўся рэзкім, і Патапенка нават адмахнуўся рукой.

— Прыбывае вада? На мэтр ужо? Добра, добра, я іду зараз.

Апрануўся і выбег у муту напаўзмроку, дажджу і вятроў. Густымі валамі ішлі хмары над Стаходам і разам з хмарамі ішоў нэрвовы вецер. Часінамі дзьмуў гэты вецер спакойна, тады можна было адчуць цяплынь ягоную, часінамі ён імклівіў з такой сілай, што балеў твар ад ягонага датыканьня—гарачым быў тады вецер.

Перад Патапенкам з завулку, з-пад заслоны дажджу вынырнула постаць. Згін сьпіны дый хаду гэтую адразу спазнаў Патапенка. Ён паддаў кроку.

— Шастакоў!

Чалавек крута павярнуўся. Узірнуўся ў змрок.

— Патапенка? Шпарым хутчэй.

— Вада прыбывае.

Падыходзячы пад райком, убачылі людзей, учулі нэрвовыя галасы. Спрачаліся аб нечым людзі і відаць было: спрэчкам гэтым канца няма.

— Комсамольцы ўсе?—запытаўся Шастакоў, узіраючыся ў заспаны шэры Андрыенкаў твар.

— Хто застаўся ў мястэчку—усе. Трэба хутчэй што рабіць. Покуль яшчэ пагранічнікі прыдуць. Вада ідзе ды ідзе.

Вецер ірвануў крысы паліта з такой сілай, што Шастакоў ледзь не зваліўся на зямлю.

— Таварышы! Комсамольцы!—крыкнуў ён і вецер узмацніў, рэзнаваў ягонья словы.—Зараз-жа на бераг разгружаць лес. Калі вада будзе прыбываць з гэткай-жа сілай—яна размые штабэлі і экспартны лес сплыве за мяжу. Вы разумееце, што гэта азначае?

— Гайда! Покуль трымаецца мост—мы можам што хаця зрабіць!

— Хіба мост ня вытрымае?

— Пазалетась-жа скрануўся, а вады тады было куды менш.

— Ну, дык пайшлі!

Адзін за адным пабеглі ўніз па адхону. У шархатаньне дажджу і візгатлявы лемант ветру ўрэзаўся і запанаваў домінуючай мэлёдыяй вой рачной быстрыні. Чорнай прорвай ляжала перад імі рака, і па тым, што гэтая чорнадзь патанала на тым беразе ў змроку, кожны зразумеў, што лугі ўжо заліло, што вада пагражае масту, млыну і лесу.

— Гэта што азначае? Пойдзе экспартны лес—пойдзе валюта!

Аграмадзіны складзенага ў штабэлі лесу наплылі на комсамольцаў з мокрага сутонья. Сьцены цытадэлі сярэднявяковай нагадвалі штабэлі. Пэрспэктыва іх гублялася ў змроку, і таму грознымі, неабдымна вялізнымі здаліся яны.

— Тааак,—зусім ціха сказаў нехта і гэтае «тааак» трэба было разумець ня іначай, як: «Скрані! Паспрабуй».

— Хлопцы! Раскідай крайні!

— Не марудзь,—падхапіў нехта.—Вада вэнь як разгулялася!..

Людзі ўраз вызваліліся з-пад ціску гэтага недаўменнага «тааак», і вось колькі чалавек кінулася на штабель, мокрыя бяровеньні, ціснучы на плечы, адарваліся ад свайго ўлежанага месца, тупымі канцамі сваймі уйшлі ў густы нападзмок.

— Сьцеражыся!

— Раз, два, тры!

Паршыя бяровеньні, аддаючы тупым стукатам, пакаціліся долу, і тады, як учулі гэты стукат, кінуліся да штабеляў усе прысутныя. Бярвяно за бярвяном, наганяючы адно другое, пакаціліся яны па зямлі:—ішлі сьпехам, гонячы рукамі бяровеньні, у два шэрагі комсамольцы, спачатку іх было няшмат, а потым шэрагі зрабіліся даўгімі, у непакойлівы нэрвовы гуд увязаліся жаночыя галасы.—

Бегла рака, нібы вялізарны статак зьвярыны ад ляснога пажару,—вось якраз так, апраўдваючы параўнаньне, вылі, лемантавалі, стагналі, скуголілі хвалі, ішлі над ракой, б'ючы яе, у розных кірунках вятры, ішлі, находзячы адна на адну, нібы крыгі, валатоўкі-хмары, бегла рака, губляючы сваё рэчышча, заваёўваючы берагі, беглі хмары, нібы неспадзеўкі зачэпіўшы змок: над роілам хваляў, вятроў і хмар, якраз адваротна пропорцыянальна іхнай хуткасьці, ішоў золак.

Вада залізвала земныя раны.

Па калена ў вадзе ішлі з бярвяном комсамольцы, а крыху далей—у вадзе—крычаў чалавек.

— Давай сюды! Памажы, вада падмывае.

Да яго кінуліся. Першым дабег Шастакоў, дабег і ўбачыў: сарвалася бярвяно і гайдаецца на хвалях—вось, вось сплыве з вадой.

— Бяры!

Схапіў Шастакоў бярвяно, напружыў сілы, паддаў усім тулавам наперад, рвануў.

Як выбіліся на сухое, тады Шастакоў павярнуўся і пазнаў у чалавеку: Міколу Длугача. Той ад сілы дыхаў, абціраючы рукой мокры, запэцканы твар.

— А ўсё-ж перамаглі бярвяно, Мікола!

— Каб мы ды не адолелі!

Пайшлі да людзей, што сабраліся на ўзьбярэжным узвальлі,—былі тут і комсамольцы, і вучні, былі тут і беспартыйныя. Густымі валамі бушавала хваляваньне.

— Вытрымае, ня можа гэтага быць,—казаў Калесьнікаў, пакіўваючы галавою ў бок мосту.

Спаўзаў змрок, і перад людзьмі паўставала грандыёзная карціна народжанага ў хвалях вятрох і хмарах раньня. Сьціх дождж, нізка прылеглі да зямлі вятры: расплываліся хмары, і вось паміж імі—гэтымі хмарамі—высьпяваў гарбуз (—сонца ішло ўгару).

— А ўсё-ж разгрузілі лес у час. Яшчэ-б хвілінка і—усё чыста пайшло-б!

Унізе выла, напаўняючы рэхамі прасьцягі, рака, неабдымнай была яна—сваволілі, гармідарылі, лемантавалі хвалі. А над усім гэтым плыло, сьцякаючы парным малаком, сонца.

— Сёньня, хлопцы, ваша чарга ехаць. Учора прыехалі брыгадзіры з гораду, на падмогу. Адно цьвёрда помніце: моцна гуртуйце колгасы, па-бальшавіцку.

— Слухай, Шастакоў! А калі мост пойдзе? Прыдзеца чакаць тады.

Упялі позіркі. Парэнчы мосту—(яго будавалі летась)—паблісквала на сонцы. Мост злучаў два адцінкі шашы, і там, на тым беразе, вада падступала да насыпу. Сапфірамі і аквамарынамі паблісквала водная роўнядзь на сонцы.

— Вытрымае мост, хлопцы, вась убачыце—вытрымае!

У напрамку мосту бег Мікола Длугач, шырока, нібы крылы, раскідаў рукі.

— Павінен вытрымаць. Разумееш?— павінен!

III. ГОЛАС КРАІНЫ

А если нет,—нам нечего терять,
И нам доступно вероломство.

Ал. Блок

Спэцыфічна пахне гэта. Яно ўцалёўваецца ў безьліч дэталю. Ёх спачатку не заўважаеш, але аднойчы—раніцою—(узыходзіць сонца, і пад ягонымі промнямі ажывае арганізм вуліц: ідуць трамваі, што адсюль, з вакна, нібы наамальгаваны, жактаўскія дворнікі з вялізарнымі метламі збіраюцца пад вокнамі пакурыць,—гледзячы на гэтыя метлы, на розум прыходзіць—чамусьці—Гулівэр; гайдаючы буйным сваім тулавам, праходзіць маладая малочніца,—на цукерках (цянучках) намалевана якраз такая самая чырвонашчокая дзеўчына; ля крамы варушыцца зігзаг чаргі; праз шэры натоўп мільганула блакітная майка,—неба апранулася ў такую-ж майку,—але аднойчы раніцою ўбачыш у люстры, што на грудзях пасівелі валасы, новыя зморшчыны за ноч нарадзіліся пад вачыма; ля рукамыніку чакае няпрыемнасьць: «Одоль» не ачышчае жаўцізны зубоў, ды і вада трапіла ў зуб—ввух!—забаліць зуб, і гэтым вось зубным болем пачынаецца, пачынаецца...

— Што, уласна, пачынаецца?—упарта думае профэсар Шастакоў, трымаючы ў руках махнаты ручнік.—Ну, вядома!... Гэтае... Як яго? Вядомае ўсім... старасьць?..

Профэсар Шастакоў апранаецца доўга, зашпільваючы гузікі тонкімі, з барвовай пухлінай, пальцамі: гузікі ўпарта, нібы хочучь ушчэнт раззлаваць профэсара, ня слухаюць яго.

— Старасьць? Гм... Старасьць пачалася даўно... А гэта... Як яно? Вядомае ўсім... Раньне!—Профэсар нават усміхнуўся ў люстра гэтай новай сваёй думцы.—Проста пачынаецца раньне, дзень...

Апрануўшыся, ён выходзіць у сталовую. На стале чакае яго імбрычак, сьвежы хлеб, малако і масла. Знаёмым гола-

сам вітае яго гадзіннік—восем гадзін, дакляруючы профэсару смачнае сьнеданьне. Хлеб пахне цяплынёй. У эмалевай імбрычкавай паверхні перакуліўся адлюстравак вакна.

Профэсар п'е чай.

— Добры дзень, татусь,—з газэтамі ў руках прыходзіць Анатоль.—Як спалася?—садзіцца насупраць бацькі.—Сёньня хіба ня чытаеш?

— Не, не... Толькі на паседжаньне зьезжу... потым,—да болю марудна перажоўваючы скарынку, адказвае профэсар.

— А я сёньня са сваімі хлапцамі ў Ждановічы паеду. Культвылазку робім...

— Так, так,—пакіўвае галавой профэсар.

Потым яны разьвітваюцца, разыходзяцца, каб ня бачыцца аж да позьняга вечару. Профэсар ідзе на вуліцу, згаджае рамізьніка, той дапамагае профэсару сесьці, і яны едуць у інстытут. У дарозе ідзе гаворка:

Завярнеце направа... Там менш народу... Чаго добрага пад трамвай трапіш...

— Ээ, таварыш, ня ўпяршыню еду... Эгэгээ, сьцеражыся там!.. Вось было ўчора такое,—павярнуўся рамізьнік тварам да профэсара.—Здарэньне... Ехаў нейкі малады чалавек. А якраз трамвай праходзіў... Чалавек гэты прыпыніў рамізьніка дый—бац!—пад самы трамвай... Весялей, весялей, буланы! Так яго і разанула па самай сярэдзіне... З чаго-б гэта яно, таварыш, га?

— Гм,—паціскае плячыма профэсар.—Можа з голаду...

— Неээ... Цяперашнім часам з голаду не паміраюць... Ціка-а-ава!..

Адыходзіць на Ждановічы ранішні цягнік.

— Хлопцы, хутчэй там варушыся, бяз нас цягнік пойдзе.

— Нічога, да пераезду дагонім!—жартуе нехта.

У вагоне—поўна народу. Каля дзв'ярэй, курачы, сабраліся культработнікі.

— Гэты начны налёт можна зрабіць у суботу,—кажа Несьцярэнка, прытрымліваючы рукой буйныя свае валасы, у якія трапіў вецер і гуляе, раскідае іх.—Рабкораў заўсёды можна сабраць. Дый ня гэта галоўнае. Трэба-ж неяк арганізаваць гэты налёт так, каб рэальныя вынікі адчуваліся.

— Санька! а, Санька! Грымані «Гвардыю», чаго там. Эй, вы! Кіньце хоць сёння аб сур'ёзных сваіх справах гаварыць, заўтра пасьпееце!

— Не бярэцеся за дзела, як вош за цела!

— Сьпявайма, братва!

Рытмічна ідзе цягнік і ідуць паабапал яго хацінкі менскіх ваколіц, садкі, нагруджанае бяровеньне, штабэлі каменю.

Карновіч праціскаецца паміж людзьмі ў вагон. Яму ня дужа весела, бо гарманіст Санька ашчэрвае свае белыя зубы ў Лельчын зачырванелы твар, нешта жартоўнае кажа ёй, і яны ўдвох рагочуць на ўвесь вагон. Ня дужа весела Карновічу, бо Лелька—«ягоная», бо нейкая няпрыязнь—чорт-бы яе пабраў!—да гарманіста-зубаскала калыхнулася. І каб заглушыць, перамагчы гэтую няпрыязнь, Карновіч крычыць культработнікам:

— Дапраўды, таварышы, ідзеце ў вагон. А ты, Санька, шпар. Давай «Гвардыю».

Пасунуліся на лавах, зрабілася цесна і горача. Ірвануў свой гармонік гарманіст Санька, грудзьмі на яго налёг, і гукі гармоніка, увязаўшыся ў лязгатаньне колаў, вырваліся праз вагонныя вокны і паляцелі ў прасьцягі па свае водгульлі.

Плыло навакольнае. Плылі і сьпявалі, п'янелі, загараліся, мацнелі баявой сваёй песьняю —

Мы маладая гвардыя
Рабочых і сялян—

хмялелі ад песьні, напаўнялі прасьцягі маладымі і моцнымі галасамі сваімі комсамольцы.

2

І—ноч.

Усхапіўся. Прыслухаўся да шуму, што даносіўся з вуліцы. Уздрыгваў пад самым вакном аўто.

— Вось пазванецце, адчыняць, — казаў унізе нейчы заспаны голас.—Пазванецце некалькі разоў, сьпяць-жа...

Усьлед за гэтымі, прыхлупленымі адлегласьцю, словамі пачуўся—ужо тут, наверху—званок. Накінуў на сябе халат,

засьвяціў электрычнасьць, падбег да стала і ўбачыў разгорнутую тэлеграму на ім:

„пнкт грошы не патрэбны пнкт“

Сударгава скамячыў тэлеграму, сунуў у кішэню. Потым вышаў у габінэт і пастукаў у сьцяну.

— Толя... Слухай, Толя! Ідзі там, адчыні, да нас звоняць.

І тады, як пайшоў адчыняць Анатоль дзьверы, мятнуўся ў ягоны пакой, выхапіў з паліцы кнігу і ў правал гэты сунуў папяровы пачок. Супакоіўся. Вышаў у калідор.

— Выбачайце, профэсар... Мне загадана зрабіць у вас вобыск... Вось дакуманты...

— Кккалі ласка,—захрасьлі ў горле словы, і Анатоль аж засьмяяўся ад гэткай бацькавай ветлівасьці.

— Пройдзем у габінэт.

Вобыск адбываўся нядоўга. Старанна агледзеўшы бібліотэку, профэсару прапанавалі падпісаць протокол. Дружучы ўсім целама, профэсар узяўся за асадку.

— Кнігі, таварыш... ну, вы разумееце? гэта для навуковай работы... У мяне дазвол ёсьць.

— Не, не,—ветліва засьпяшаўся той.—Кнігі мы вам, профэсар, пакідаем... Яны нам непатрэбны. А там, за сьцяной, живеце вы?—Вачыма нацэліўся ў Анатся.—Ну, бывайце, спакойнага сну.

У цёмным габінэце чакаў Іларыён Даменікавіч на сына. І не памыліўся. Анатоль прышоў і моўчкі стаяў у дзьвярох, нібы чакаючы ад бацькі тлумачэньняў, нібы ведаў загадзя, што бацька хоча нешта сказаць.

— Гэта непаразуменьне, Толя... Проста непаразуменьне...

— А тэлеграма, татусь?

Профэсар машынальна захіснуў халат і зрабіў колькі крокаў па габінэце.

— Тэлеграма? Гэта глупства... Грошы...

— Каму гэта вы грошы павінны былі? Дзіўная штука!

Профэсар засьмяяўся. А ўсьлед за гэтым—закашляўся надламаным кашлем.

— Ты, Толя, нібы сьледчы... Сьмешна, ведаеш... Ну, я пайду спаць... Гэта ўсё непаразуменьне, Толя, проста памылка...

Ён не заснуў. Яшчэ доўга стагналі спружыны ложку. Ён у цемры намацаў на століку бляшанку з мятнымі цукеркамі. Ён смактаў іх. Ён думаў. Думаў аб тым, што бяда прабіла над імі, над ім, над яго пакаленьнем ракавыя дванаццаць гадзін. Колькі разоў за гэтыя гады намагаўся жыцьцёвы гадзіннік падцягнуць да дванаццаці вусы стрэлак, але ўсё неяк абыходзілася добра і гладка. Прыехаў профэсар у Савецкі Саюз, атрымаўшы запрашэньне ад ураду, зноў з галавой у навуку—у пыл залістаных стагодзьдзяў—акунуўся ён. Старонка за старонкай пісалася гадамі ягоная монографія аб сярэднявяковых дойдзідах, старонкі напаўняліся монускрыптамі памершых геніяў, зьдзівіць увесь сьвет навуковы зьбіраўся Іларыён Даменікавіч гэтай сваёй кнігай. Гады праходзілі ў вятрах, густой страмнінай ішлі яны—гэтыя вятры, і ён, яны, іхняе пакаленьне позірк у вятры кінуць надумаліся, каб мёртвы гені, каб дойдід іхніх жаданьняў, іхніх мараў у жмут скруціў вятры гадоў. Прыблізна так—алегорычна—думаў профэсар аб перажытым.

— Цзын... цзын... цзын...—

Дванаццаць гадзін яго, іх, іхнага пакаленьня вызвоньваў гадзіннік гадоў, гадзіннік жыцьця—і тады нэрвовай сьцюдзёнасьць апаноўвала цела, білася нутраной турботай да болю выразная думка: калі гадзіннік апошні ўдарыць раз—што тады станеца, што тады будзе?

— Цзын... цзын... цзын... — —

— — Круты ягоны лоб перакрэсьліла глыбокая зморшчына, думкі варочаліся з такой хуткасьцю, што выступаў халодны—буйнымі кроплямі—пот.

— Але, профэсар, вы-ж разумееце, што гэта нікому цяпер непатрэбна. Ну, добра. Я напішу сваю работу на тэму, якую прапаноўваеце вы. А што потым? Абразы? Гэта-ж, профэсар, усё аджыўшае, спаракнелае... Ну? непатрэбнае.

Пакіўваў галавой профэсар Шастакоў—«Айяя, айяя!»—
усьміхаўся дробненькай сваёй, маладушнай—і журботнай
чамусьці—усьмешкай.

— Ах, малады чалавек!—Ах, Бурлак... ээ... таварыш Бур-
лак!—Пакіўваў галавой і патрасаў тоненькімі—з барвовай
пухлінай—пальцамі.—Гэтага патрабуе наша навука, этно-
графія, гісторыя... Наша этнографія, ээ... таварыш Бурлак.
Як ваш настаўнік скажу вам—і гэта запомніце цвёрда! у
далейшай рабоце спатрэбіцца!—не падыходзьце да навукі
нашай, да нашай профэсіі з вузка ўтылітарнай задачай... Не
забывайце... гм... што навука, Бурлак, ээ... таварыш Бурлак,
што навука—для ўсіх і для ўсякага.

— Баюся, што з гэтай тэмы нічога не атрымаецца,—
сказаў Бурлак, і гэтыя словы—прасьцей—разумець трэба
было так: не атрымаецца, бо ня хачу, каб атрымлівалася.—

— — на гардзінах ляжалі сьветлыя чатырохкутнікі, на-
роджаныя сьвітаньнем; рыпела, уздыхала, скуголіла цішыня
безьліччу незразумелых, гукаў, а праз гэтую тканіну ішлі
ў пакой, на ложка, пад коўдру, біліся ў вушы —

— Цзын... цзын... цзын...—
бомы гадзіннікавыя.

3

Пасьля таго дню, калі пакінуў Анатоль стаходзкіх сваіх
таварышоў, прайшло часу шмат. Скончыўся гадавы водпуск
і зноў вярнуўся Анатоль да вучобы, да унівэрсытэту, зноў
вярнуўся да партыйных сваіх нагрузак—паслаў райком яго
на завод. Быў завод новым, нядаўна пушчаным у ход, і
прышло на завод шмат людзей, што ніколі ў жыцьці і не
стаялі за варштатамі,—большасьць людзей прышла з палёў:
яшчэ млелі гарачынёй рукі, натруджаныя касой.

Былі ў Анатоля два сьветы. Намагаўся ён аб'яднаць, зьлі-
таваць іх—гэтыя сьветы—у адзін, аб якім дбала развага,
дбаў розум, аб якім сьпявала сэрца юнацкае. Як прыехаў у

горад, спаткаўся з бацькам—і плакаў пасівелы прсфэсар на сыновых каленях, скардзіўся на вырок жыцьцёвы свой.

— Памылка была, Толя, марыва... Думаў, спадзяваўся, каб як знайсці месца, варункі для свайго... для працы сваёй... Ня верыў я ў скіфскі набег гэты... Мужыкоў толькі і бачыў, руйнаваньне, аплёўваньне культуры, скарбаў яе, здабытых стагодзьдзямі... Вось, Толя...—нэрвічнай чырванню наліваліся бацькавы вочы.—Страціў Лёву... Так.. А ты, ты таксама пойдзеш ад бацькі?..

І—два сьветы ў Анатоля зрабіліся праз яго-ж слабасьць (ён гэта разумеў добра): адзін сьвет быў, праўда, маленькім і нязначным—ён пачынаўся за дзвярыма Анатолевага пакою, у кватэры бацькі, у габінэце і сталовай пачынаўся ён. Ня варта было-б і думаць аб ім, але гэта-б азначала—ня лічыцца з бацькам, а крыўдзіць старога профэсара, «татуся»—гэта было-б жорсткасьцю, жорсткасьцю моцнага (—таму што была маладосьць) да слабога. І гэтую слабасьць бацькаву любіў Анатоль, але любіў сваясаблівай любоўю, бо бацьку зразумеў, пазнаў яго толькі цяпер, пазнаў праз уласную сваю-ж слабасьць.

Маладосьцю, віхурнай моцаю, агнямі заводзкіх карпусоў, песнямі таварышоў і працай, працай, працай п'яніў, хмяліў Анатоль другі сьвет, сьвет ягоны.

У той дзень прышоў Анатоль дадому позна.—Адразу пасья унівэрсытэту, пасья гарачай дзелавой сьпешкі чарговага паседжанья, дзе ён адстойваў свае прынцыпы, ён паехаў у заводзкі клуб. Ішоў кіно-сэанс. На экране, проста на глядача, ішлі танкі, імчаліся коні, на экране жылі прыгожым сваім жыцьцём, змагаліся і паміралі людзі. Умовіўся аб рабкораўскім налёце і, ушчэнт змораны, прыехаў дахаты.

Профэсар быў у габінэце. Анатоль прайшоў у свой пакой і быў здзіўлены тым, што ў ім—у пакоі—гарэла сьвятло. «Здаецца, удзень не гарэла»... Але новая—праўда, дробная—нечаканасьць сустрэла яго: працягнутая да паліцы рука не намацала патрэбнае кніжкі,—кніжку—том Мэрынга—знайшоў на падлозе.

— Чорт пабяры,—траха што ня ўголас здзівіўся Анатоль.—Няўжо тут бацька быў?

У дзверы пастукала работніца (клікалі яе Марынай, але стары профэсар упарта называў яе Нэняй,—Марыля прывыкла да дзівака-профэсара)—і, бяз дай прычыны зачырванеўшыся, сказала:

— Чай гатовы... Ідзеце вячэраць...

Сядзелі адзін насупраць аднаго. Як толькі зірнуў Анатоль у бацькаў твар, дык адразу прыкмеціў нейкую няёмкую вінаватасьць на ім. Але што мог рабіць бацька ў ягоным пакоі? Не па Мэрынга-ж ён прыходзіў!.. Моцна ў Анатолевай галаве засела здагадка, другі Анатолеў сьвет—ён пачынаецца за дзвьярыма ягонага пакою—апанаваў думкамі.

— Гм...—першым падаў голас профэсар, намазваючы маслам хлеб і разразаючы яго на маленькія кавалкі.

— Я чуў, татусь што арыштавалі профэсара Загржыцкага... Ты гэта ведаеш?

І сын заўважыў, як зьбялелі бацькавы вусны, як на адзін момант, толькі на адзін, перастаў профэсараў рот перажоўваць хлеб. Але потым—ураз—Іларыён Даменікавіч, злавіўшы на сябе Анатоляў позірк, схваў глыбака сваю заклапочанасьць, нацягнуў на твар гримасу бязуважнасьці і пуставаценькай зацікаўленасьці.

— Нну? Ня чуў, ня чуў... А я вось грошы...

Позірк быў упарты і профэсар зьлёгка пачырванеў, і гэта канчаткова пераканала Анатоля, што бацька маніць.

— ... грошы яму вінаваты,—гусьцела чырвань профэсаравага твару.

І таму, што добра разумеў Анатоль бацькаву ману, добра бачыў, што бацька хоча ня выказаць перад ім таго, што прымусіла пасінець губы і потым—усьлед за гэтым—пачырванец у твары,—не распытваў яго і, дапіўшы чай, сьпехам пайшоў да сябе.

Адчуваньнем прыкрасьці захлынаўся Іларыён Даменікавіч. А за гэтым усім—за прыкрасьцю, за пакутлівымі здагадкамі, што сын убачыў ягоную раптоўную здэтанаванасьць, за зубным болем—за гэтым усім паўставаў маленькі, туманны яшчэ—але паўставаў упарта—жах. Быў такі выпадак у профэсаравым жыцьці. Пасьля «гістарычнага»

конгрэсу Рады, вяртаючыся з Бэрліну ў Чэхію, ён, Іларыён Даменікавіч Шастакоў, пайшоў у вагонную прыбіральню. Адчыніў дзьверы і паддаўся назад: у прыбіральні ён убачыў два тупыя абліччы мужчыны і жанчыны, занятых сваёй справай. У замяшаньні профэсар бяссэнсава прамармытаў:

— Entschuldigen Sie, ich habe mich geirrt...*)—

і паўстала прыкрасьць, што тупыя абліччы не пачырванелі ад далікатнага яго прабачэньня, а вуграстае аблічча, што належала мужчыне, нават ашчэрылася на яго залачонымі грабянямі роту. Адчуў профэсар Шастакоў тады ў вагоне «Бэрлін—Прага», што няма на сьвеце нічога больш прыкрага за далікатную ману: профэсар ня думаў памыляцца, ідучы ў прыбіральню...

— Нэня... эээ... Марыля, слухайце,—паклікаў профэсар работніцу.—Адчынеце ў печцы ўюшку...

Уся постаць работніцы Марылі ўдавалася з сябе вялізарны пыталнік, а ў вачох быў такі выраз, нібы зьбіралася Марыля сказаць старому профэсару: «Ці не ашалелі вы?»

— Эээ... раматус, раматус, бяспрэчна і ішыяс...—рас-тлумачыў ён раптоўнае сваё дзівацтва.—Халодна, веда-еце, эээ...

Ён пайшоў да дзьвярэй.

— ... Марыля...

А потым праз колькі часу сядзеў перад печкай і кідаў у агонь паперку за паперкай, прыслухоўваючыся да шархатаньня ў Анатолевым пакоі.

4

Над уваходам цьмяна паблісквала, туга аплеценая драцяным каптурком, электрычная лямпка. Як адчынілі дзьверы—Анатоль аж зжахнуўся: ён ніколі ня быў у цаху ўначы, ня прывык бачыць яго маўклівым і мёртвым. Менавіта мёртвым, бо якое-ж яшчэ можа прыйсьці параўнаньне на розум, калі бачыш новыя, нядаўна пастаўленыя вар-

*) Прабачце, я памыліўся...

штаты бяз руху, ня чуеш прарэзьлівага стогну, верашчэньня жалеза, ня бачыш заклапочаных людзей за гэтымі варштатамі. І такія-ж лямпкі, аплеценыя драцяным каптурком, кідалі згары—са столі—мутнае сьвятло, і ў гэтым сьвятле халодным бляскам паблісквалі целы варштатаў.

— Тааак,—здэтанавана працягнуў Анатоль, уваходзячы ў мэханічны.

— Ніколі хіба ня бачыў?—засьмяяўся сакратар комсамольскай ячэйкі Пятрусь Карновіч, і сьмех ягоны рассыпаўся водгульлем па пустым корпусе—вось тут наша і бяда. Завод пусьцілі, а рабочых рук не хапае. Добра яшчэ, што ліцейны ідзе на тры зьмены, а то-б зусім—макам селі. Ну, хлопцы, пачынай агляд,—зьявруўся ён да рабкораў.

Па два рассыпаліся па цаху. У канторцы—за шклянымі сьценамі яе—засьвяцілі лямпку.

— Малюй, Сімка, плакат. Варштат Стоўпнэра выведзены са строю сёньня. Вінаваты Стоўпнэр, які пусьціў варштат на іншую скорасьць.

— Пачакай, пачакай! А хіба гэта Стоўпнэр вінаваты? Напоўслове прыпыніўся, зірнуў пытліва на Карновіча і разьвёў рукамі.

— Ну а хто-ж?

Карновіч браў мастака Сімку за плячо і тлумачыў яму:

— Тут ня ў Стоўпнэры адным справа, братак. Гэта-ж трэба разумець! Колькі ў нас Стоўпнэр працуе?

— Здаецца, месяц!

Прыцмокнуў губамі Карновіч, і гэта зразумелі ўсе прысутныя так, што нешта большае ведае Карновіч.

— Не здаецца, а месяц, галава ты разумная. Адкуль-жа яму ведаць, як з варштатам абыходзіцца?

— А майстар навошта?

— Во, во! Ты так і пішы на плакаце. Майстар Гойка, дзе ты быў?

Спрытна запрацавалі рукі мастака Сімкі і з-пад прымітыўнай яго прылады для маляваньня адно за адным пачалі нараджацца словы: «Майстар Гойка, дзе ты быў? Ці ня ў «Мамы» піва піў?»

Навокала дружна зарагаталі.

— Абавязкова да Шыхтэра скардзіцца пабяжыць.

Калі плакат прымайстравалі ля сапсаванага варштату, усе адыйшліся ў бок і пачалі разглядаць яго.

— Чагосьці вось не халае, хлопцы,—сказаў русявы, апрануты ў дзяжурку.

— Праўду кажаш,—згадзіўся мастак.—Трэба так зрабіць, каб адразу ў вочы кінуўся,—і ён, доўга не разважаючы, вывеў на плакаце вялізарны пытальянік.—Ну, лепш цяпер?

— Хоць у выдавецтва нясі друкуй!

У гэты самы час паклікаў Анатоль. Ён стаяў ля шафы, дзе вешалася вопратка, і трымаў у руках пляцёны кошык. Усе пабеглі да яго.

— Пад якім нумарам вісеў?

— Пад 85. А ў сярэдзіне тут...—ён палез у кошык і ўрачыста выцяг адтуль напоўнапарожненую паўлітроўку.

— Ааах, сволачы!—вылаяўся нехта так смачна, што ўсе іншыя нават пазайздросьцілі яму.—Чый гэта 85?

— Саладзенкаў,—адказаў, знайшоўшы ў табельным сьпісу 85 нумар.

Паўлітроўка якраз і дапамагла.

У бутэльку ўваткнулі кій з плакатам, на якім красавалася маленечкае падабенства чалавечка, якога гарачая фантазія мастака пасадзіла ў такую самую паўлітроўку.

— Разарвецца ад сораму!

Анатоль вышаў за Карновічам на двор пакурыць. Над ліцейным цэхам—над шырокім дымаром—стаяла марыва бліскаў дый іскр, няспынная плойма іх—гэтых іскр дый бліскаў—з грозным вурчаньнем выбівалася з дымаровай пласткі, білася аб цёмную палуду неба і, неадолеўшы ў гэтым змаганьні, іскры ападалі, зьнясіленыя, на зямлю, пакідаючы ў паветры вузкую сьцежку сьвятла.

— Дрэнная справа, Шастакоў,—прыкурваючы, сказаў Карновіч.

— Я гэта бачыў сам,—намацваючы рукой скрыню дысеўшы на яе, адказаў той.

Потым яны колькі хвілін маўчалі, услухваючыся ў начны шум заводзкага панадворку. Праз верашчэньне дынамо—

(дынамо ніколі ня вухкае, ня гудзіць і ня чохкае, як думаюць часта поэты; наадварот: у голасе дынамо ёсьць пяшчотны гук, што чалавечым голасам можна перадаць як нешта сярэдняе паміж «в» і «ф», ад гэтага сярэдняга паміж «в» і «ф» пачынаецца разьбег галосных,—гэта амаль што стогн, але стогн не адчаю, а стогн рашучасьці),—праз лязг мэханічнага крану, праз звар'яваньня ад тэмпу галасы чуў—ня чуў, а здавалася, што чуе—чуў Анатоль чалавечы крык. Было шмат чалавечых галасоў у начной музыцы заводу, але гэты крык быў нейкім сваясаблівым, ён—гэта моцна адчуваў Анатоль—не належаў ніводнаму з людзей, што працавалі ў гэты час.

— Слухай, Пятрусь, хто гэта крычыць так?

— Здаецца... ніхто. Здалося табе... Ты вячэраў сёньня? Анатолю зрабілася сьмешна ад таварышовага запытаньня, але прышлося прызнацца, што павячэраць не пасьпеў.

— Ну, вось... Змарыўся, і табе здаецца... Але ты лепш парай, што з цэхам рабіць? Рабочых і так няма, а тыя, што ёсьць, не рабочыя, а... ну, хіба можна выконваць праграму?

— Трэба перад Шыхтарам паставіць пытаньне рубам. Гойку трэба зволіць і справе канец.

— Яно так, зразумела,—паківаў галавой Карновіч і запаліў новую папяросу.—А хто замест яго рабіць будзе? Хіба бяз майстра з гэтымі «навабранцамі» будзеш працаваць?

— Дык спагнаньне на Гойку накласьці. Ужо досыць Шыхтэру ня бачыць Гойкавых учынкаў. Стаўце пытаньне аб ім на сходзе. А галоўнае—ударніцтва разгарнуць трэба, каб кожны рабочы адчуваў адказнасьць пэўную.

— Прыдзецца паспрабаваць, а то... чорт ведае, што будзе! мэханічны зарэжа завод, няйначай.

З цэху вышлі рабкоры. Адзін аднаго перапыняючы, казалі аб тых непарадках, што выкрылі пры налёце, аб тым, якія будуць рэальныя вынікі ад гэтага налёту.

— Наўрад ці прышыбеш плакатамі Гойку,—сказаў адзін з рабкораў з сумненьнем.

— Дарма,—перапыніў яго Шастакоў.—Калі на яго ня ўздзейнічаюць плакаты, дык моладзь падцягнецца. Хіба ў адным Гойцы справа?

— Гэта правільна. Аб чым казаць.

... Як ішоў Анатоль дахаты, усё чулася яму, што ў начных гуках гораду крычыць чалавечы голас: стогн, хрыпеньне, зазыў да лютасьці і рогат, пераможны рогат былі ў гэтым голасе. Узнэрваваны і ўшчэнт змораны, Анатоль перапыніў рамізьніка, што соладка спаў на фаетоне, уткнуўшы нос у рукаў, назваў хатні адрас і—паціскаючыся ад холаду—сказаў:

— Гані толькі хутчэй...

Зацокалі капыты аб брук, і ў гэтым цокаце Анатолю пачуўся халерычны рогат нявідочнага—«Ах, як замарыўся за дзень!»—чалавека. І тады, як пад'ехалі да дому, Анатоль нават не чакаў ад рамізьніка рэшты і падняўся па ўсходцах. Доўга шукаў па кішэнях ключа, увайшоў і—

5

— Гэта небяспечная рэч, профэсар! Не, вы павінны згадзіцца, што мне лепш заставацца на-нач у вас...

— Я вас разумею... эээ... надзвычайна добра разумею, але скажэце на ласку, хіба мая кватэра застрахавана?

— Да вас ня прыдуць... Вы...—голос дайшоў да шэпту, потым пачулася бяссэнсоўнае мычаньне Іларыёна Даменікавіча.

— Ну... і сын...

Ля дзвярэй, трымаючыся за порт'еру, стаў Анатоль.

— Добры вечар, доктар!

Вочы былі захаваны пад акул'ярамі і разгледзіць іх Анатолю не ўдалося. Але па тым, як увабраў доктар галаву ў плечы, як засьпяшаўся, устаючы з-за стала, павітацца і—вось гэта галоўнае, бо доктар трымаўся заўсёды аснўных азоў гігіены—працягнуў руку,—па ўсім гэтым зразумеў Анатоль, што сьпешкай, рухамі хацеў захаваць доктар сваю ўстурбаванасьць.

— А я думаў, татусь, што ты сьпіш... Другая гадзіна.

— Эээ...—адно здолеў прамармытаць Іларыён Даменікавіч.

• — Вы так позна...—азначыў доктар, выцягваючы з кішэнкі насоўку.

Анатоль наліў шклянку малака і, сёрбаючы яго, рэзка адказаў:

— Для мяне заўсёды рана!..

Доктар стрэліў акулярамі ў профэсараў твар і той паспяшаўся ўсьміхнуцца ветлівай і спачувальнай усмешкай.

— Гэта па вашай маладосьці, Анатоль Іларыёнавіч, вам так здаецца. Ёсьць анекдоццэ вясёленькі пра яўрэя, які на цягнік апазьніўся... Кхе, кхе...

Піў малако Анатоль, і чуў, крычыць чалавек, стогн, хрыпеньне, зазыў да лютасьці і рогат, пераможны рогат у гэтым голасе нявідочнага чалавека. Ня вытрымаў Анатоль, рэзка ўстаў з-за стала, адставіўшы з шумам крэсла.

— Анекдот гэты да вас прыстасаваць зусім няцяжка, доктар!

Хваравітай ружовасьцю заліўся доктараў твар, захвалываўся профэсар і заклапочана азначыў сыну.

— Будзь, Толя, хоць крыху корэктным да госьця... Ты змарыўся за дзень, ідзі адпачні. А мы пасядзім з гадзінку яшчэ... Справы ёсьць.

— Справы?—У Анатолевым голасе прагучэла пагроза.— Справы?—Ракавое пытаньне сваё паўтарыў у другое, ломячы папяросу.—Ведаю вашы справы... зладзейскія! Не схаваеце!..

Профэсар глядзеў здэтанавана на сына, колькі хвілін панавала ў сталовай глыбокая—амаль драматычная—паўза, цішыню першым парушыў доктар.

— Што вы ведаеце?—першым парушыў цішыню доктар, і гэтае неасьцярожнае запытаньне было недарэчы, здрадзіла гэтае запытаньне самому-ж доктару.

— Толя, Толя!—ледзьве чутна акамянелымі вуснамі прашаптаў профэсар.—Ты хворы?

— Так, хворы, татусь!.. Табою хворы—і вышаў з пакою, адбіваючы гучна—адзін-за-адным—свае крокі.

Пасьля ўсяго гэтага ён сядзеў на канапе, паціраючы спацелы свой лоб, чуў, як там, у сталовай, устурбавана гаварыў профэсар, прырэчыў яму агідным пісклявым фальцэтам

доктар, чуў, а слоў зразумець ня мог, улавіць іхны сэнс не ўдавалася.

Думаў Анатоль так:

— «Бязумоўна, я хворы... Нэрвовае нешта... Але бацька? Бацька застойвае ад мяне нешта дужа важнае... А тут... тут гэтыя арышты... учорашні вобыск»...

Поўз у вокны ружовы туман, нібы пенка варэньня, поўз у вокны ружовы туман сьвітання. У пакоі—на падлозе і столі—нарадзіліся празрыстыя блікі, і ў трумо—у люстраным ягоным абліччы—убачыў Анатоль бледы свой твар з прыпухлымі кругамі пад вачыма.

— «Удзень пагавару з бацькам канчаткова. Або—або»—ён падышоў да вакна і апусьціў штору.

6

... «У царкве Кірылаўскага манастыру фасады падзяляліся пры дапамозе плоскіх, простакутных у разрэзе лапатак. Такого самага тыпу лапаткі і наогул былі больш пашыраны ў будынках бізантыцкага тыпу, пачынаючы з солунскіх і афонскіх царкваў і канчаючы ўзорами славянскіх адменьнікаў бізантыцкага архітэктурнага стылю; у большасьці кіеўскіх будоў, за малымі выняткамі, а таксама ў ноўгародзкай і пскоўскай архітэктурны ўсюды для падзелу муроў ужываліся амаль што выключна»— —

— Мой новы роман, спадзяюся, будзе адпавядаць нашым надзеям і жаданням!

— Ооо! Я заўсёды ведаў, што вашае пёрка будзе служыць бацькаўшчыне!

— — «плоскія лапаткі, і толькі ў некаторых валадзімера-суздальскіх тыпах яны ажыўляліся тонкімі пілястрамі. Тымчасам, у сьмядынскай царкве сьляды надворнае апрацоўкі фасаду маюць крыху іншы»— —

— Што профэсару Шастакову даручыць, не, не! Я катэгорычна протэстую!

— Чаму, доктар? Ён-жа цалкам з намі.

— Вельмі добра, усё вельмі добра. Але пост міністра народнай асьветы ў нашай рэспубліцы—гэта вельмі цяжкая

штука. Тут трэба элястычнасьць... а ён гатоў за сваю этнографію дзяржаву прадаць.

— Ну, што вы, што вы! Ён чалавек... ідэёвы.

— Так, так, так! Якраз трапілі пальцам у неба!.. Недалёкі яшчэ той час, калі Шастакоў лётаў з Бэрліну ў Прагу, а з Прагі ў Львоў, шукаючы выдаўцоў для сваёй «Орнамантацыі»... Не, панове, няхай ён будзе вучоны, няхай займаецца гэтай самай этнографіяй. Хіба гэта нам не карысна?

— — «характар: плоскія лапаткі, як мы ўжо зазначылі, зьмяшчаліся толькі па рагох, самыя-ж муры падзяліліся лапаткамі, у разрэзе паўкруглымі, у відзе шырокіх палавін-ных калюмн на маленькіх плоскіх выступах. Падобная апрацоўка муроў пры дапамозе паўкруглых лапатак, якая толькі як выключэньне» — —

— Такім чынам, пост міністра народнай асьветы мы даручым Загржыцкаму. А вайсковым міністрам...

— Панове! Успомнім нашага слаўнага Булак-Балаховіча! Ён для бацькаўшчыны паслужыць ніколі не адмовіцца. Дай і замежжа падтрымае гэта...

— О! Гэта ідэя, за якую варта ўхапіцца!..

— — «сустракаецца на Украіне, можа лічыцца тыповай для смаленскай архітэктуры XII стагодзьця, і ўжываецца, апроч таго, і ў некаторых іншых беларускіх помніках, як, напрыклад...» — —

— Што з вамі?

— Вы яшчэ тут? Загрыжыцкага арыштавалі, у Пэкеліса вобыск, да Шастакова прыходзілі і...

— Забралі яго? А дакуманты?

— Фуу! Замарыўся як! Дакуманты? Дакуманты ён пасьпеў схваць у сына... Вось яны.

— Давайце сюды. А цяпер разыходзьцеся... Яшчэ чаго добрага сюды...

— Зыгмусь! Садзіся за рояль. Пашлі, пашлі!..

— Спакойнага сну. Не забудзьце паведаміць Носіка, яго чамусьці ня было сёньня...

— Можа і яго...

— Бяз панікі, бяз панікі, таварышы!..

— — ... «у першую чаргу трэба высветліць характар
найбольш старадаўняга пэрыоду гістарычнага разь-
віцьця»... — —

— Ну, ідзі... заяўляй на бацьку... Цябе-ж нічога ад гэтага
ня прыбудзе, карысьць невялікая...

Ірвануўся ўсім тулавам да яго, але стрымаўся, бо зразу-
меў, што рух гэты бяссэнсавы. Адкінуў назад валасы, што
назальліва лезьлі ў вочы. Крыкнуў:

— І гэта твая чыстая навука? Ах, бацька, бацька! Зна-
чыцца, ты і твая навука толькі шыльда для контррэволюцый-
най работы!—У хваляваньні хадзіў па пакоі, адкідаў валасы,
сьціскаў сударгава рукі.—Які я дурань, ах, які я дурань!
Як гэта я раней ня бачыў, не разумеў, што мы з табой...
чужыя, што ты—труп, жывы мярцьвяк...

— Анатоль! Ты... Глядзі, каб не шкадаваў потым.

— Чаго гэта?—Абарваў свае нэрвовыя крокі.—Чаго
гэта шкадаваць? Хіба ты думаеш, што мерцьвякі, такія, як
ты, здолеюць перадужыць жывых людзей, маладосьць? Які
ты нікчэмны, сьляпы!..

Вось гэтае хваляваньне, што перарасло ў нянавісьць
(у нянавісьць да сына!) раптам акрыяла старога профэсара,
сілы надало, і не здавацца, а наступаць, наступаць, насту-
паць штырхала яно—гэтае хваляваньне.

— Ты не сваімі словамі кажаш, Анатоль, чужымі словамі!
Так мне дрэнна і цяжка жыць, так, нам дрэнна і цяжка.
І хіба мы ня маем права стаць на чале нашай нацыі?

— У вас няма нацыі. У вас нічога няма... Разумееш?
Нічога! Вы прадажніцкія душы, вы гатовы нацыю сваю пра-
даць за злоты... Ты зірні ў газету, ты паглядзі, чым жыве
наша краіна. Хіба ёй патрэбна твая царкоўная орнамента-
цыя? Ты, бацька, прызнайся, колькі людзей ты скалечыў
у інстытуце, колькі людзей ты выпусьціў, якія ня ведаюць,
што ім рабіць у жыцьці, як ім жыць!

Профэсар абціраў вялізарнай насоўкай спацелы свой
твар.

— Газеты, кажаш?—Ён усміхнуўся.—Хто гэта ня ведае,
што цягнікі павінны адыходзіць без спазьненьня. Навошта
аб гэтым пісаць у газетах? А людзей... людзей я не калечу.

Я выхоўваю іх так, каб яны маглі заняцца навуковаю працаю...

— І вывучаць заімшэлыя абразы?!

— Эт,—махнуў рукой профэсар Шастакоў.—Вось і аспірант мой... Бурлак... тое-ж самае кажа. Вы маладыя завельмі, галубочки мае, і ня вам вучыць мяне. Так, навуковая праца для ўсяго чалавецтва!

— А выкананьне прамфінпляну?

Профэсар ня вытрымаў. Ён падышоў да вакна і расчыніў яго. У пакой уварваўся вулічны гуд; ішлі трамваі, азначаючы званам сваю хаду, крычалі газэтчыкі і рамізьнікі, а здалёк—з рабочай ускраіны—гула сырэна.

— Хопіць, Анатоль. Адно скажу... Калі ты супраць мяне, дык можаш ісьці заяўляць... Можа ўзнагароду і атрымаеш.

Уздрыгануў усім целам Анатоль, кінуў на маленькую бацькаву постаць позірк (—у позірку гэтым была пагарда—) і, выбягаючы з пакою, кінуў:

— Ты—мярцьвяк бацька... А я жывы, разумеш?—жывы і... і буду жыць! Ты—мярцьвяк! Ты да ўсяго—вар'ят! І ты мне ня бацька, вораг, мой вораг. Усё!

7

Шыхтэр сядзеў у сваім габінэце, чытаў вынікі рабкораўскага налёту на мэханічны цэх, курыў папяросу за папяросай і яго падмывала хваляваньне. Ён некалькі разоў намагаўся кінуць гэтыя вынікі, заняцца чым хаця іншым, але тон вынікаў быў катэгорычным, трывога была ў іх, і Шыхтэр паўз волю чытаў, перачытваў, нанова.

Нарэшце ён рэзка адсунуў крэсла, на якім сядзеў, устаў і падышоў да тэлефону. Выклікаў Карновіча, а яго ня было на заводзе, і дырэктару паабяцалі знайсці яго. Ушчэнт раззлаваны, ён бразнуў тэлефоннай трубкай і пайшоў у мэханічны. Тут, здавалася усё было звычайным. Людзі за варштатамі рабілі сваю справу, як і належала ім, майстар Гойка хадзіў ад варштата да варштата з заклапочаным выразам твару,—майстар Гойка працаваў, а зусім не прагульваў, зусім ня лодырнічаў, як пісалі аб гэтым рабкоры.

— Добры дзень, таварыш Гойка,—прывітаўся з ім Шыхтэр.—Як справы?

Ледзь прыкметны цень прабег па Гойкавым твары, усьлед за гэтым ён хітраваценька ўсьміхнуўся і ў вачох застыў на момант адлюстравак сьвятла.

— Справы, таварыш дырэктар, эвань як... ідуць. Толькі... эвань... перашкаджаюць працаваць,—і ён міргнуў на плакат.

Пад вялікім пыталнікам на плакаце тым красаваўся надпіс: «Майстар Гойка дзе ты быў?»—

— Хто перашкаджае?—нібы не разумеючы Гойкавага ламіргваньня, зноў запытаўся Шыхтэр.

Тады Гойка агледзеўся па бакох, бліжэй прысунуўся да дырэктара—Шыхтэр адчуў пах віннага перагару—і ціха сказаў:

— Падшыванцы... эвань... перашкаджаюць. Мне цяпер па цэху прайсьці... эвань... сорамна. Кожны, здаецца, пальцам ткне.

— Ааа!—дырэктар кінуў галавою.—Ну, гэта мы праверым.

Ён пайшоў з цэху, і вось каля самых дзвярэй наткнуўся нагой на нешта цьвярдое, ледзь не аступіўся і, разлаваўшыся, паклікаў Гойку:

— Слухайце, што гэта такое?

Гойка падбег да яго і ўбачыў пад дырэктаравай нагой нядаўна зробленую дэталю для агрэгату: майстар Гойка нават пачырванеў ад нечаканасьці.

— Хто гэта кінуў,... іх маць!—зароў ён на ўвесь цэх. Але ніхто не азваўся на грозны ягоны вокліч, і Гойка прамармытаў у дырэктараў твар:—Ну, гэта мы праверым...

Абураны Шыхтэр выляцеў з цэху. Абурэньне вырасла яшчэ больш ад таго, што паўтарыў Гойка дырэктаравы словы і ў гэтым паўтарэньні ўчуў Шыхтэр гіронію. Ён бег да ліцейнага, лаючы ўсё навакольнае, як раптам яго перапынілі. Ён адарваў ад зямлі вочы і ўбачыў перад сабою Карновіча і Несьцярэнку.

— Ты мяне шукаў, Шыхтэр?

— Так, я цябе шукаў. Добры дзень, таварыш Несьцярэнка! Да вас яшчэ ходзіць гэты самы?..

— Шастакоў?

— Так... ён?

— А чаму-ж яму не хадзіць? Ходзіць, і райком зусім задаволены ягонай работай.

— Задаволены?—перадзёрнуў плячыма Шыхтэр.—А я не задаволены! І табой, Несьцярэнка, не задаволены, і ўсёй вашай сыстэмай работы.

Постаці Карновіча і Несьцярэнка ўдавалі з сябе два—аднальковага памеру—пытальнікі: Карновіч паднасіў да роту папяросу дый гэтак і застыў на палове руху, а Несьцярэнка ссунуў на паталіцу шапку і пытліва ўпяў у дырэктара свой позірк.

— Вы сваім налётам, таварышы, дэзорганізавалі цэх! Вось што. Я буду аб гэтым гаварыць на бюро калектыву.

І хлопцы зарагаталі ў дырэктараў твар, і надыйшла чарга здэтанавана пазіраць за дырэктарам.

— Чаго вы выскаліліся?

Карновіч аж заходзіўся ад рогату. Апаноўвала яго веселосьць. Ён ляпнуў рукой па Несьцярэнкавым плячы і той—нібы ў адказ—зарагатаў яшчэ мацней.

— Ну?

Потым узлаваў, не дачакаўшыся на адказ, і пабег, кінуўшы нахаду:

— На бюро парагочаце! Я вам яшчэ давяду!..

— Гэта ён сур'ёзна?

— А чорт яго ведае!—адказаў Карновіч, абціраючы спяцелы твар.—Ён давядзе! Трасцу ён давядзе. Ну, шпарма!

Яны пайшлі ў мэханічны праводзіць з другой зьменай мітынг. І ведалі абодвы, што мітынг будзе бурным, бо стаяла на ім пытаньне аб ударніцтве і спаборніцтве. Трывожна было, але заспакойвала Несьцярэнку адно: у ягонным блёкноце быў сьпіс тых комсамольцаў, якія арганізаваліся першымі—яшчэ да мітыngu—ва ўдарную комсамольскую брыгаду.

А Шыхтэр тымчасам, смокчучы кончык алаўка, пісаў тэзісы для выступленьня на бюро парткалектыву. Уласна кажучы, справа была яснай, але моцна ў Шыхтэраву прывычку ўвайшло пісаньне тэзісаў.

— Чорт ведае, што яны думаюць!—злаваў Шыхтэр.—
Дэзорганізацыя, поўная дэзорганізацыя! Вось і працуй тут...
Бралася на вечар, і габінэт афарбоўваўся ў сурок: сонца
кідала праз вокны касыя промні.

8

Па хісткіх лесках пайшлі людзі: адзін за адным ішлі яны,
падаўшыся тулавам уперад, а на плячох неслі яны
цэглу,—лескі паскрыпвалі, падкідалі рытмічна чалавечыя
целы, цэгла ціснула, а людзі ішлі, ішлі вышэй і вышэй—на
пабудову.

Прайшоў трамвай, перагружаны да максімуму, і калі па-
дыйшоў ён да астаноўкі, захваляваўся паставы міліцыянэр,
людзі ў трамвай шчыльна прыціснуліся адзін да аднаго, і
шчыльным зрабілася павебра.

Здрыгануўся брук ад хады грузавікоў, са скрыпеньнем,
рогатам, стогнам сырэн паплылі яны—трохтонкі, пяці-
тонкі—па вуліцах.

Закрычаў на рагу газэтчык, зазываючы праходжых
інтрыгуючымі сэнсацыямі: «Вот пераварот! Вот пераварот!»

Са скогатам прарабілі магазынныя жалезныя шторы ра-
нішні традыцыйны свой палёт угару, каб адкрыць цікаўнаму
воку багацьце вітрын.

А над усім гэтым—над лескавым рыпам, над званам
трамваяў, над гудам грузавіковых сырэн, над гаманой, дзе-
лавай заклапочанасьцю, над скогатам, лязгатаньнем, вітта-
вай пляскай жалеза—над гэтым усім вырас:—

Успешчаны ускраінамі сталіцы, для жыхароў неад-
емны ў жыцці, адменны гадзіннік, што ўведзены
цьвёрда ў побыт—

вырас гудкоў—тэмбру густога—гуд: сем гадзін раньня.
Рэспублікі.

І праз усё:—

праз лязг мэханічнага крану, праз звар'явання ад
тэмпу галасы чуў—ня чуў, а здавалася, што чуе—чуў
Анатоль чалавечы крык, —

а хворасьць прайшла, нэрвы спынілі блёкаду цягліц, а ўсё-ж такі чуў—нутром, развагай, розумам чуў гэты крык—

але гэты крык быў нейкім сваясابلівым, ён—гэта моцна адчуваў Анатоль—не належаў ніводнаму з людзей, што працавалі ў гэты час.

Купіў газеты. Потым зірнуў на гадзіннік, нават здзівіўся, што так яшчэ рана, зноў у думках—у сувязі з стрэлкай гадзіннікавай—кранулася: «Лепш так, чым сустракацца, быць побач, пад адной страхой з бацькам»... Седзячы на сквэры, разгарнуў газету. І адразу ў вочы густой друкарскаю фарбай—тое, што чакаў, аб чым гаварылі ў горадзе некалькі дзён узапар,—убачыў і нешта адчулася лёгка ва ўсёй ягоннай ітоце, адчулася лёгка, нібы рука нявідочная камень цяжкі—нявідочны таксама—зьняла з яго. Пераканаўшыся ў тым, што газета чаканьні спраўдзіла, пацьвердзіла чутае ад таварышоў і знаёмых, і—нават!—ня здзівіўшыся, што знайшоў сярод іншых імён і прозьвішча бацькі—гатоў быў засунуць газету ў кішэню, але— —

— — там узыходзіць сонца тым-жа часам, але ўсход сонцавы чысты і празрысты, незатуманены гарадзкой мятусьнёй;

там цьвітуць па-ранейшаму буйныя купавы на хвалях Гайны;

там вечарамі славяць дзяўчаты месяц, падобны на пасыпаны макама кухань;

там стукаюць зынгеры і падпяваюць работніцы калёсцам;
там— —

Бегла рака, нібы вялізарны статак зьвярыны ад ляснога пажару,—вось якраз так, апраўдваючы параўнаньне, вылі, лемантавалі, стагналі, скуголілі хвалі, ішлі над ракой, б'ючы яе, у розных кірунках вятры, ішлі, находзячы адна на адну, нібы крыгі, валатоўкі—хмары, бегла рака, губляючы сваё рэчышча...

— (Туга зафіксавана ў памяці)—

У напрамку мосту бег Мікола Длугач, шырака, нібы крылы раскідаў рукі.—

— Павінен вытрымаць. Разумееш?—павінен!

— — там: Стаход, цэнтр раёну суцэльнай колектывізацыі; комсамольцы—мілыя Патапенкавы комсамаляты,—там! Гэта там! А тут—у газэце—кавалак таго, стаходзкага, таго, што «там», таго, што бодем азвалася па ўсёй істоце (—нават больш, чым прозьвішча бацькі—роднага бацькі!—сярод імён ворагаў рэволюцыі), кавалак чорнага корпусу:

... «быў забіты пасля сходу жыхароў м. Стаход, на якім організаваўся колгас «Чырвоная Гайна» і на якім першым выступіў супраць кулакоў Кранцэвічаў. Кулакі вырвалі з комсамольскіх рагаў адданага барацьбіта, радавога героя нашай соцыялістычнай будоўлі, добрага арганізатара»...

І боль узмацняўся, павялічваўся, а мацней за яго, дужэй, акрэсьленей—нянавісьць. Ня верыў. Перачытаў яшчэ раз скупыя радкі чорнага корпусу:

«Мікола Другач быў забіты пасля сходу»...

І тады зразумеў Анатоль гэты крык чалавека, што чуў нутром, развагай, розумам, зразумеў гэты крык, бо быў крык—крыкам навакольнага, крыкам Краіны, крыкам Рэспублікі, крыкам трывогі:

на франтах Рэспублікі ёсьць прарывы,—мацней, таварыш, паддай плячом, мацней сьціскай у руках вінтоўку і стырно!

Крычыць Рэспубліка маладому свайму пакаленьню:

— Трывога! На франты пяцігодкі!

Усхапіўся. І пайшоў—праз вуліцу, праз пляцы, праз на-тоўпы—пайшоў туды, адкуль даносіўся гуд заводзкае сырэны.

9

На трыбуне быў Анатоль.

Ёсьць нешта грознае ў прыхлупленай напружнасьці цішыні вялізарнай аўдыторыі: сотні людзей, стаіўшы дыханьне, слухаюць цябе аднаго, і—ведаеш ты: сотні людзей гэтых табе падначалены ў дадзены момант, ты—кормчы іхны, ты—іхны стырnavы. Ёсьць вялікая радасьць чалавечая ў адчуваньні гэтым, і тады—як адчуеш радасьць кормчага, стырнавога—

тады мацнеюць цягліцы, тады голас—што сталь тугаплаў-
кая: скрані, аддолееш!

— І ў адказ на інтэрвэнцыю, у адказ контррэволюцый-
ным нацэмократам, што намагаліся задушыць маладую
нашу Рэспубліку, у адказ клясаваму ворагу, які разьліч-
ваецца перад судом пролетараў, мы яшчэ мацней павінны
напружыць сілы на ўзмацненьне таго вучастку соцыялістыч-
нага будаўніцтва, на які краіна нас паставіла, які краіна нам
даручыла, таварышы!

Яшчэ да мітыngu—раньнем—бегаў па заводзе заклапо-
чаны Карновіч, прыліпала да цела мокрая ад поту кашуля,
бегаў Карновіч і—прыпыняючыся каля комсамольцаў—
сьпехам казаў ім:

— Хлопцы! Сёньня мітынг будзе, а значыцца—нам вы-
ступіць трэба, паказаць, што ўмеем мы (—неадхільна стаялі
ў галаве словы любімага поэта—) плянэтамі перакідацца!
Во, хлопцы!

І тады як скалынулася аўдыторыя навалай воплескаў,
падышоў да трыбуны Несьцярэнка і папрасіў слова.

— Братцы!—хваляваўся ён.—Слухайце, комсамольцы, і...
наогул усе! Мы ворага клясавага чым пераможам? Перамо-
жам мы нашай зьяднанасьцю, нашай энэргіяй, якую кіньма
на фронт выкананьня прамфінпляну. Факт, братцы!.. А ў
нас на заводзе што ёсьць? Прарыў ёсьць! Мэханічны цэх можа
ўгробіць весь завод.

— Несьцярэнка!—крыкнуў усхваляваны ўшчэнт Шых-
тэр.—Гэта не да часу!

— Ціха!—

— Дай гаварыць!—

— Якраз да часу!—галасы пакрылі ягонныя словы, і
адчуў раптам у гэтых галасох Несьцярэнка таварыскае пад-
мацаваньне сабе, адчуў сваю праўду. І дыхнуў ён на поўныя
грудзі:

— Шыхтэр нам пагражаў на бюро давесьці нешта. Дармо!
Няхай мы—комсамольцы—робім памылку, што выступаем
бяз згоды бюро, але тое, што мы кажам, што сыгналізуем—
праўда,—і гэтая праўда за нас, гэтая праўда нашу памылку
рэабілітуе... Што мы маем у мэханічным?

— Развал, чысты развал!

— Панаваньне п'янага Гойкі!

— А хто ня робіць, як рабіць сьлед, той ня вораг?

— Правільна! Вораг!..

Ішлі да трыбуны—з розных канцоў залі—ішлі да трыбуны комсамольцы. І кожны сказаць хацеў, выказаць сваё, набалеўшае. Агульнае, за што выступалі, за што грудзьмі станавіліся, зьяднала іх, і вырасла я гэтай зьяднанасьці—дысцыпліна масы, дысцыпліна колектыву.

— Рабочых мала. Гэта ведаюць усе,—сказаў адзін з іх.— Але гэта яшчэ не азначае, што трэба рабіць дрэнна.

— Мы патрабуем ад дырэкцыі звальненьня Гойкі, звальненьня і пакараньня прагульшчыкаў, гультаёў,—было слова другога.

— Досыць дырэктару пакладацца на гэтага майстра—сказаў трэці.

Побач з Несьцярэнкам вырасла постаць Карновіча, гарманіст Санька ішоў на сцэну, крычачы нешта Шастакову. І тады Шастакоў, перамагаючы гуд галасоў, крыкнуў:

— Цішэй, таварышы! Слова даю...

— Комсамольцы мэханічнага цэху абвяшчаюць сябе ўдарнікамі. Каб зьліквідаваць прарыў, які пагражае з кожнай гадзінай павялічыцца,—чытаў Санька,—мы будзем працаваць без выхадных дзён, а дваццаць чатыры чалавекі будуць працаваць тры дні ў пяцідзёнку па дзьве зьмены. Усё!

У роіле чалавечых целаў убачыў Шастакоў расчырванелае дырэктарава аблічча і крыкнуў да яго:

— Калі ўжо я зрабіўся старшынёю сходу, дык прапаную, каб выказаўся Шыхтэр.

Сьціх натоўп. Гарачая цішыня ў жмут зьвязала паветра. І Шыхтэр, ушчэнт здзіўлены нязнанай яшчэ на заводзкіх сходах дысцыплінаванасьцю, адно і сказаў:

— Нічога ня маю... Я, прызнаюся, здзіўлены ўсім, што чую і бачу. Калі можна, падпішэце маё прозьвішча пад пастановай комсамольцаў.

Адказам былы: усяўладныя воплескі, апісаць якія дужа цяжка, бо слоў ня знойдзеш, а хоць і знойдзеш, дык усё-ж іх будзе мала.

10

Першы раз у жыцці прышлося профэсару кінуць «чыстую» сваю навуку і заняцца політыкай. І заняўся профэсар ёю—здрадлівай фортунай, заняўся, а целама профэсаравым заняліся хваробы.

— Раматус, раматус... Бязумоўна і ішыяс...

І тады, як пісаў сваё пакаяньне, успомніў на сына— (зашчаміла сэрца—ад болю, ад сораму?) —і патрэба пільная прышла ўбачыцца з ім.

Ён чакаў позна, але Анатоля прышоў не адзін: профэсар чуў з Анатолявага пакою ўзбуджаныя галасы. Профэсар пазнаў: у Анатоля быў Бурлак. І, адганяючы сорам, шчыльна вухам прыпаў да сьцяны профэсар, прыпаў і чуў:

— Мы разьмеркавалі ў інстытуце ўсе тэмы,—казаў Бурлак.—І вось засталася адна. Аб нацдэмаўскай канцэпцыі гісторыі мастацтва,—і далей нібы растлумачыў:—аб Шастакове.

— Ты бярэш?—азваўся Анатоль.

Пасьля караценькае паузы:

— Не магу ўзяць, бо еду праз тыдзень адсюль. Ніяк не магу. Вось варта-б было...

— Мне?—усхвалявана запытаў Анатоль, і профэсар тут, за сьцяной, захваляваўся таксама.

— Так, табе трэба ўзяць, Анатоль. Кажаш, бацька? Тым лепш, тым больш пераконваць будзе. Бяры.

Адчуў профэсар, што замуціла ў галаве і сьвятло ў ваччу затанцавала рытмічнымі кругамі. Ён наважыўся адыйсьці ад сьцяны, ступіў раз, другі, і—здрадзілі сілы профэсару.

— Раматус, раматус... Бязумоўна і ішыяс...— мільгнула ў слабеючых думках, а ў голас сказаў—вярней: прахрыпеў ён:

— Нэня!...

Разам з прафэсаравым целаю бразнулася аб падлогу крэсла, і рэхам азвалася гэта падзеньне па прыціхшых пакоях.

Кінуўся Анатоль да дзвярэй, прабег праз сталовую і...

— Вам тут ня месца, малады чалавек.

— Адкуль вы ўзяліся?

Перад ім стаяла старая жанчына, з пагорбленым крышачку станам, але за ахонам гадоў, за мярэжнай хусьцінкай, ушчэнт накрухмаленай, усё-ж спазнаў Анатоль Эну Карлаўну.

— Адкуль вы ўзяліся?

Старая выпрастала стан, і ўбачыў Анатоль: знаёмым сьвятлом—пагарды і нянавісьці—бліснулі яе вочы.

— Я з профэсарам заўсёды ў цяжкія моманты яго жыцьця. Гэта час ведаць, малады чалавек.

З-за сьпіны Эны Карлаўны зірнула на Анатоля перапалюханая Марыля, і тады Анатоль пакончыў са сваёю здэтанаванасьцю:

— Што з бацькам?

Ён зноў наважыўся прайсьці ў бацькаў пакой, але на дарозе стаяла—ня кратаючыся—Эна Карлаўна.

— Малады чалавек, словы раняць сэрца, а нож—цела... Помніце гэта?—і ў самыя Анатолевы вочы ткнула яна аголеную па локаць руку: на ёй—на гэтай руцэ—быў сіняваты рубец.—Анатоль адхіснуўся.

— Што з бацькам?

— Ідзеце адсюль!—валадарчым голасам—рэзка—сказала старая.—Ідзеце і ня прыходзьце, бацькапрадавец.

І Анатоль вышаў. Вышаў і зразумеў:

Калі крычыць Рэспубліка маладому свайму пакаленьню:

— Трывога! На франты пяцігодкі!—

калі б'ецца Краіна за выкананьне плянаў індустрыі—

тады мізэрнай павінна быць туга па роднай, сваёй крыві, тады няма родных, сваіх—а ёсьць: кляса.

— Таварыш Бурлак! Ведаеш, неяк цяжка падпісваць прысуд роднаму па крыві чалавеку, але я згодзен... Скажы ў інстытуце, што даклад аб Іларыёне Шастакове буду рабіць я—былы яго сын. Скажы, што— —

F I N I S

Старамодны пакрой хмар—

над палямі, над лугамі, над лясамі, над імшарамі, пад сыпучым пяском—вечер павее—і сыяной ідзе пясок, хіліць сухотны лазыняк прыгінае да зямлі: і тады здаецца—на пячаным целе набраклі крывёю вены-лазыньк), над балацьвяньнем, над густым хмельным чорна-земам—

старамодны пакрой хмар нязьменны над зямлёй.

І раптам: з-за хмар, як расьселіну дадуць яны, выплыве барвовае сонца—і промні на зямлю палятуць, і будзе купацца ў промнях гэтых зямля.

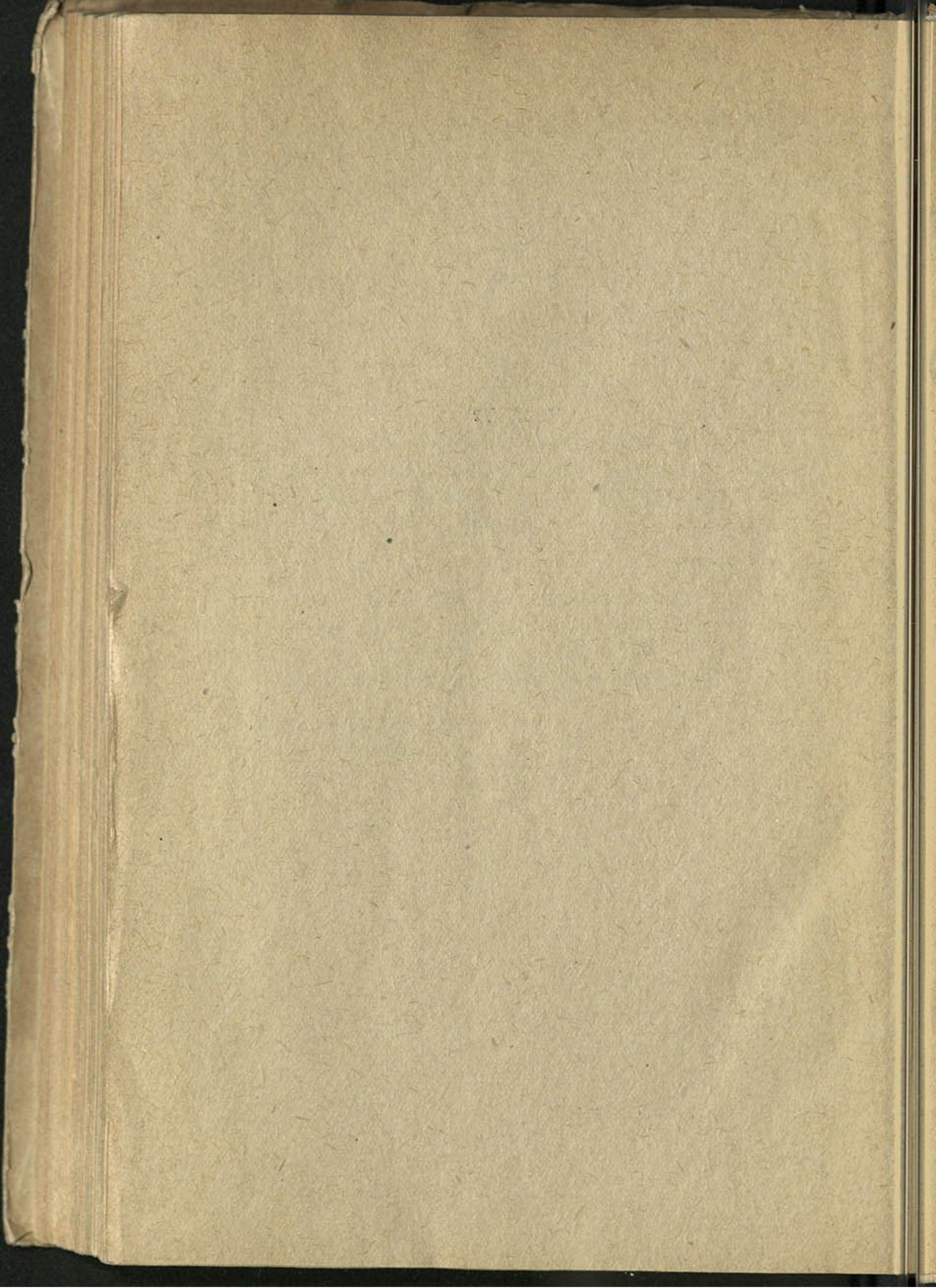
— — будзе для нас—для людзей маладое краіны—свьяціць сонца мацней і зырчэй: бо—промні сонечныя ў нашых цягліцах у нашых нэрвах, дый намі-ж—насельнікамі *планэты пролетараў*—усьпешчана гэтае наша сонца!

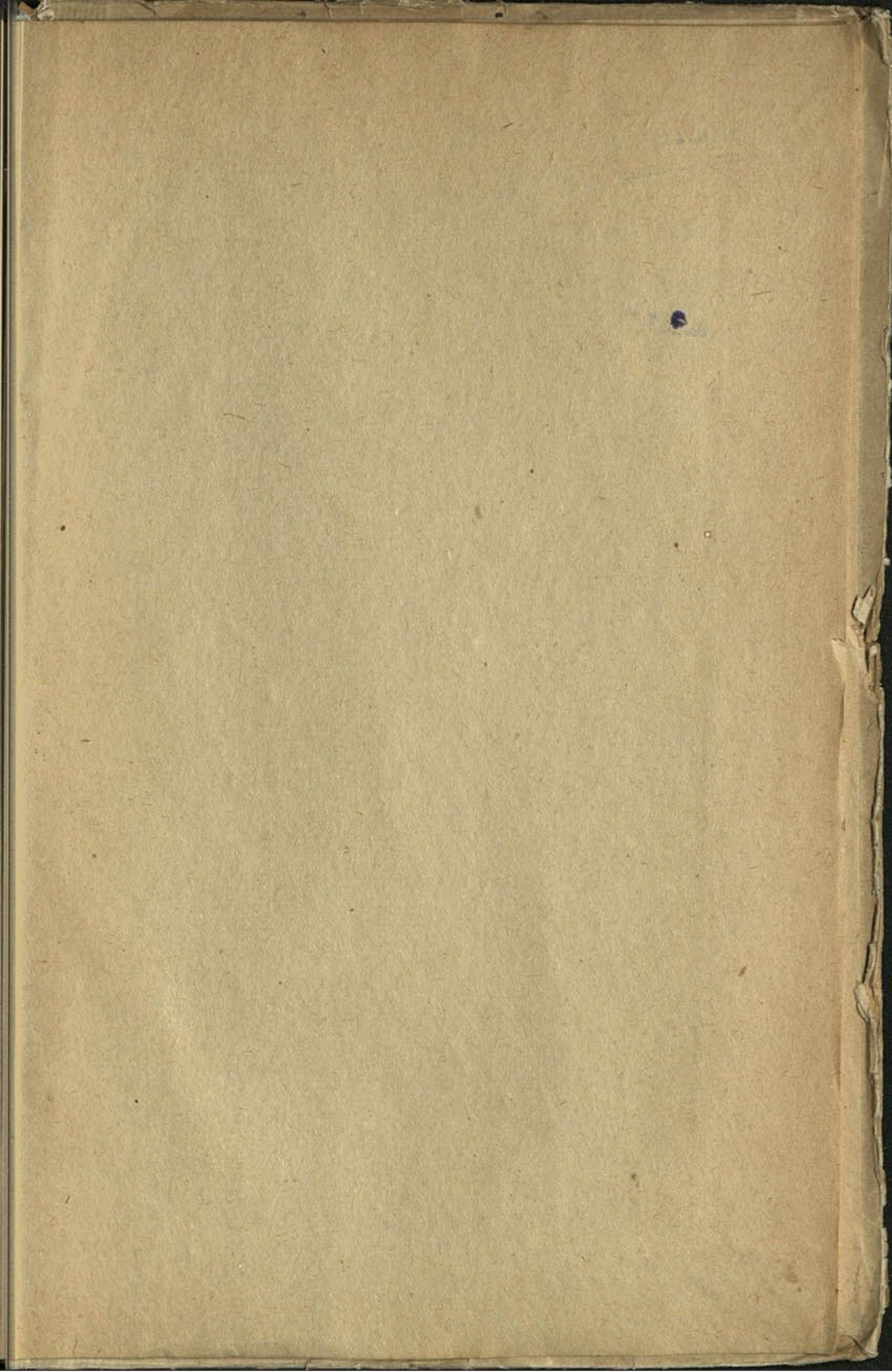
Чэрвень—кастрычнік, 1931.

Менск—Цераховічы.

ЗЬМЕСТ

	<i>Стар.</i>
I. Кірункі вятроў	5
II. Дваццаць адзін	53
III. Голас краіны	121

1964 г.

Бел. эддзел

1994 г.

+

ЦАНА 1 р. 60 к.

Пераплёт 25 к.

Бел. кн.
597

991

6/15-1